

AMME HUKUKUMUZDA İKİNCİ MEŞRUTİYETİ DOĞURAN SEBEPLER VE MEŞRUTİYET REJİMİNİN TEESSÜSÜ

Prof. Dr. Recai G. OKANDAN

I

İkinci Meşrutiyetin âmilleri ve ilânı

1876 da Birinci Meşrutiyetin ilânını müteakip, bu hususta ısdar olunan hattı hümayunda müesses yeni siyasi ve hukuki nizam hakkında derin memnuniyetini izhar eylemekten hali kalmıyan Abdülhamid II, bilâhare, muhtelif vesilelerle, memleketin hakiki ihtiyaclarını yakından görmeye çalışan, milletin hak ve menfaatlerini yakından düşünen, meşrutiyet taraftarı bir hükümdar rolünü oynamakta devam eylemiştir. Fakat, bir Kanunu Esasının ilânına, meşrutî bir rejimin teessüsüne rağmen, Osmanlı devletinde, âmme hukuku bakımından, hakikatte esaslı bir değişikliğin vukua gelemediği, meşrutiyet denilen sistemin mevcudiyetini gösterecek bir durumun teessüs edemediği müşahede olunmaktadır. Osmanlı devletinin mukadderatına tamamen hâkim olmak isteyen ve bütün enerjisini bu hususta kullanan hükümdar, saltanatının daha ilk günlerinde, hükümet ve idare tarzı bakımından kendisile anlayamadığı Sadrazam Mehmet Rüştü Paşayı istifaya mecbur etmiş (2 Zilhicce 1293) ve yerine gelen Ahmet Mithat Paşayı da sadaret makamından uzaklaştırarak memleket dışına sürmüştür (21 Muharrem 1294). Bundan başka 4 Rebiülevvel 1294 de ilk açılışı yapılan *Meclisi Umumî* de müstebit zihniyetlerde radikal bir değişiklik husule getirememiştir. Nitekim, millet vekillerinin ağır tenkitleri mebuslar meclisininin 28 Haziran 1877 de dağıtılmasına müncer olmuş; sadrazam Ahmet Hamdi Paşanın Padişah nezdindeki teşebbüslerinden müsbet bir netice çıkmadığı gibi yeniden teşkil edilen millet vekilleti meclisi de ancak 13 Şubat 1878 tarihine kadar varlığını muhafaza edebilmiş ve neticede, Kanunu Esasî, Meşrutiyet, bir kelime ile millet lehine tanınan bazı mahdut hak ve imtiyazlar, tamamen tarihe karışmıştır.

Kanunu Esasının ve meşrutî rejimin bertaraf edilmesinden sonra Abdülhamit II tarafından takip olunan siyaset, memlekette kelimenin hakikî mânasile istibdadı hâkim kılmıştır. Kanun, hak, adalet, hürriyet, bir kelime ile tek bir iradenin mutlak hâkimiyet' karşısında fert lehine bahis mevzuu olabilecek her şey, hükümdarın keyfî arzusuna tâbi kılınmıştır. Başta Ahmet Mithat Paşa olmak üzere bir çok meşrutiyet taraftarları öldürülmüş, bir çok gençler yabancı memleketlere kaçmağa icbar edilmiş, bir çok yurdseverler zindanlara atılmış, memleketin hakikî durumunu padişaha arz cesaretini gösteren devletin ileri gelen şahsiyetleri de derhal mevkilerinden uzaklaştırılmıştır.

Yalnız, müstebit hükümdarın güttüğü bu siyaset, memlekette, Kanunu Esasî, Meşrutiyet ve Hürriyet lehindeki fikirleri tamamen öldürmeye de muvaffak olamamıştır. Bilâkis, takip olunan bu hareket tarzı, münevver yurdseverlerin kafalarında doğan ve gelişen insanî fikirlerin inkişafını, memlekette mutlakiyyet rejiminin ortadan kalkmasına çalışan muhalif zümrelerin doğup kuvvetlenmelerini mümkün kılmıştır. Namık Kemal'in *İbret*, Ebüzziya Tefvik ve Recai zade Ekrem Beylerin *Tasviri Efkâr* gazetelerindeki yazılarile Kanunu Esasî, Meşrutiyet ve Hürriyet lehinde gittikçe olgunlaşan muhalefetin kuvvetlenmesiyle birlikte şiddeti artan istibdat, kendi mevcudiyetini idame ettirebilmek gayesile, her türlü tedbirlere baş vurmaktan geri kalmamıştır. Abdülhamit II, meşrutiyet rejiminin ihyasını mümkün kılacak her türlü teşebbüsleri baltalamaya çalışmış; güttüğü siyasette ufak bir değişiklik bile yapmamış; hürriyetin firenleri sıkıldıkça yalnız mevkiinin muhafazasını düşünen müstebit bir padişahın arzusu her yerde kendisini hâkim kılmıştır.

Fakat, Kanunu Esasî ve meşrutiyetin koyu bir düşmanı olan padişahın bütün teşebbüslerine, kendi hareket tarzını her türlü tehlikelerden masun kılmak için aldığı bütün tedbirlere rağmen, memlekette Kanunu Esasî, meşrutiyet ve hürriyet taraftarlarını ortadan kaldırmak, kafalarda doğan ve gittikçe kuvvetleşen fikirleri öldürmek kabil olamamıştır. Müstebit hükümdarın keyfî idaresi karşısında gittikçe olgunlaşan ve taraftarları gittikçe artan meşrutiyet ve Anayasa lehindeki cereyanlar kendi şumul sahalarını genişletmeye muvaffak oldukları gibi bu cereyanlara taraftarlık edenler de gizli faaliyetlerine ciddî bir şekilde devam eyliyerek mutlakiyet ve istibdada karşı bütün enerjileriyle mücadele etmişlerdir. Abdülhamit II nin bütün gayretlerine, bütün mücadelelerine rağmen, memlekette hâkim olan istibdat zincirlerini kırarak Kanunu Esasî ve meşrutiyeti iade etmek isteyenlerin vücutları tamamen ortadan kaldıramamıştır. Muhalefet gizliden gizliye 'crayi faaliyet eylemekte ufak bir tereddüt bile göstermemiş; ve hattâ, ilk defa olarak, Askerî Tıbbiye ta-

lebelerinin bazıları tarafından, 1308 (1892) de, Abdülhamit II nin idare tarzına karşı, «İttihat ve Terakki» namı altında gizli bir cemiyetin teessüsü bile tahakkuk ettirilmiş ve bu teşekkülün yurd dışındaki mümesilliği de, bilâhare, Ahmet Rıza bey gibi önemli bir şahsiyet tarafından deruhte olunmuştur¹.

Bundan başka, zuhur eyleyen 1894 ve 1895 hâdiseleri de mevcut siyasi sistem aleyhindeki cereyanı kuvvetlendirmekten hali kalmamıştır. Hattâ 1313 (1897) de, memlekette Kanunu Esasi ve Mesrutiyetin iadesi hususunda, Tıbbiyeliler tarafından, bazılarının sürgün edilmelerini mucip olmuş olsa bile, isyan teşebbüsleri kendisini göstermiştir. 1312 (1896) ve 1313 (1897) yıllarında müstebit hükümdar tarafından kendisine kafa kaldıranlara karşı tatbik ettirilen ağır cezalar, muhalefeti ortadan kaldırmak şöyle dursun, aksine, memleketin istibdada muhalefet eyleyen vatandaşlarının daha büyük bir enerji ile harekete geçmelerine sebebiyet vermiştir. Memleketin gerek dahili ve gerekse harici işlerindeki muvaffakiyetsizliklerinin hakiki sebebinin Abdülhamit II nin idare tarzında bulan bu yurdseverler, mevcut sistemin yıkılmasını memleketin selâmeti noktasından en isabetli bir tedbir olarak karşılamakta ve bu gavenin tahakkukunu mümkün kılacak mesrutiyet ve Kanunu Esasi lehindeki cereyanın yayılarak gelişmesine bütün kuvvetleriyle çalışmakta idiler. Hattâ bu faaliyetin neticesi olarak, bir aralık, vukubulan Ermeni ihtilâlleri dolayısıyla, Abdülhamit II nin tahttan indirileceği yolunda her tarafta bazı şayialar da dolaşmağa başlamış ve fakat bu hayırlı netice maalesef tahakkuk edememiştir.

Müstebit idare aleyhinde yapılan ve gittikçe artan menfi propagandalar, Abdülhamit II üzerinde ciddi bir tesir husule getirmekten geri kalmamıştır. Mevkiine çok haris olan müstebit hükümdar, bu gibi endişe ve tesirden kendisini kurtarabilmek için, biraz evvel de dediğimiz gibi, her türlü tedbirlere baş vurmaktan çekinmemiştir. Fakat, padişahın şedid reaksiyonları, bir çok yurdseverlerin Avrupanın garp memleketleriyle Mısır'a kaçmalarına ve faaliyetlerine oralarda devam eylemelerine sebebiyet vermiştir. Zulüm ve istibdadın, hükümdarın idare tarzının, memleketin istikbali bakımından doğurduğu ve doğuracağı tehlikeleri yakından sezen münevver ve hür duygulu vatandaşlar, bütün tedbirlere, bütün işkencelere, bütün güçlülere rağmen, gerek memleket içinde ve ge-

1) İttihat ve Terakki Cemiyeti Abdülhamit II ye karşı giriştiği mücadelede çok ileri giderek, müstebit hükümdarın idare tarzı aleyhinde beyannameler dağıtmak teşebbüsünde de bulunmuş ve bu hareket, bu cemiyet mensuplarından bazılarının yakalanarak (16 Ocak 1313 - 1895) mahkûm edilmelerini mucip olmuştur.

rekse yurd dışındaki faaliyetlerine devamdan biran bile geri kalmamışlardır. Memleket içinde *Ahrarı Osmaniye* ve memleket dışında *Jön Türkler* namını alan bu Kanunu Esasî ve meşrutiyet taraftarları, istedikleri idare tarzının biran evvel teessüs edebilmesi için, hususile yabancı memleketlerde daha serbestçe çalışmalarına devam imkânını elde ederek, oralarda, meselâ 1878 de Paris'te ve 1879 da Londra'da yayımlanan *Hayâl*, 1879 da Napoli'de neşrolunan *İstiklâl* gazeteleri gibi yayın vasıtaları ile, Anayasa ve meşrutiyeti müdafaa ve Abdülhamit II nin siyasetini şiddetle tenkit etmişlerdir.

Bundan başka, Ahmet Rıza Beyin teşebbüsile evvelâ 1895 de hem türkçe ve hem fransızca olmak üzere Paris'te neşir ve yabancı muhitte büyük bir muvaffakiyet kazanan ve sonraları Cenevre'ye ve daha sonraları Belçika'ya nakledilmek mecburiyetinde kalan *Meşveret*, nisbî bir meşrutiyet rejiminin teessüsünü mümkün kılmak gayesile Abdülhamit II ye muhalefet ederek 7 Kasım 1311 (1895) de memlekette uzaklaşan 2 Mûrat beyin gayretile Mısır'da çıkarılan *Mizân* gazetelerinin ağır yayınları Abdülhamid II yi ürkütecek kadar tehlikeli bir mahiyet almış ve bunlara karşı mücadeleye girişmek lüzumunu hisseden padişah, vukubulan teşebbüslerinin akameti karşısında, bazı yenilikler vadinde bulunmak suretile muhalefet unsurlarını kandırarak memlekete dönmelerini mümkün kılmaya çalışmış ve fakat bu vaadlerden de hiçbir kesin ve müsmir netice elde olunamamıştır 3. Müstebit hükümdarın bu gibi menfi yayınlara mâni olmak için yabancı devletler nezdindeki teşebbüsleri de, Abdülhamit II tarafından beklenen gayeyi tahakkuk ettirememiştir. Neticede, bütün zorluklara rağmen, *Meşveret* gazetesi faaliyetini idame ettirmeye muvaffak olmuş ve sonraları Cenevre'de neşrolunan *Osmanlı*, keza 1900 tarihlerine doğru Mısır'da çıkarılan *Hak ve Sancak* gazeteleri de 4 Abdülhamit II aleyhindeki propagandaları ile bir hayli önemli işler görmüşlerdir.

Memlekette istibdat rejimini devirmek, yurdun iç 5 ve dış durumu-

2) Bk. *Ahmet Bedevi Kur'an*, İnkılâp tarihimiz ve Jön türkler, İstanbul 1945, s. 41,

3) Bk. *Osman Nuri*, Abdülhamidi Sani ve devri saltanatı, İstanbul 1327, s. 1073 - 1074.

4) Bk. *Ahmet Bedevi Kur'an*, op. cit., s. 130.

5) O sıralarda Fransa'ya kaçmak lüzumunu hisseyleyen Damat Mahmut Paşanın Abdülhamit II ye hitaben çektiği 21 Ocak 1900 tarihli aşağıdaki telgrafın muhtevası, memleketin iç durumu müstebit hükümdarın idare tarzını çok açık bir şekilde ifade eylemektedir: ... Hükümdar ile halk yekdiğerine karşılıklı vazifeler

nun aldığı vahim istikameti yakından görerek Abdülhamit II nin idare tarzına karşı mücadeleye girişmek gayesile yabancı memleketlerde çalışan idealist ve yurdsever vatandaşlar, mesailerini daha müsmir kılmak için, Prens Sabahaddin beyin teşebbüsile, 4 Şubat 1902 de, Paris'te bir kongre tertip etmişler ve beş gün devam eden bu toplantıda önemli kararlar almağa muvaffak olmuşlardır. Biri Ahmet Rıza beyin ve diğeri Prens Sabahaddin beyin idaresi altında olmak üzere⁶, programlarında⁷ bazı ayrılıkların mevcudiyetine rağmen gayeleri müşterek olan iki önem-

taahhüt eden sıkı bir dayanışma ile birleşmişlerdir. Halkın hakiki saadeti bu ıstı-
raktan doğacaktır. Bizim birinci dileğimiz yükselmeyi tahakkuk ettirmek ve hasmet-
meabımızın fazilet yolunda her gün biraz daha fazla ilerlediğini görmek düşüncesi
olacaktır... Hasmetmeab, tamamen samimi olarak açık söylememe müsaade ediniz
ki idare şekliniz hiçbir kanunî tarza ve doğru bir halife gidişine, hattâ Avrupa hü-
kümdarları usulüne de benzemiyor. Hükümdarlığınızda daha ziyade bir kaç bin sene
evvel yaşayan bazı tiranlara müsabih noktalar var. Hasmetmeabları, memur olarak
aşağı tabakanın cahillerinden, bunamış ihtiyarlarından, hilekâr yalancılardan, bozuk
ahlâklılardan ve hattâ çapulculardan başka kimse kullanmıyor. Bunun içindir ki
namuslu ve faziletli adamlar hasmetmeablarına yaklaşamıyorlar.

Bu gibi unsurlar ile bir halkın saadetinden emin olmak mümkün müdür? İna-
dınız ve bu çıkmaz yol milletimizi tamamen yıkmaktan başka hangi neticeye götü-
rebilir? Bana kalırsa hasmetmeab, bazı müstebit ve egolst hükümdarlar gibi hareket
ediyor ve Onbeşinci Louis'nin mes'um sözünü tekrarlıyorsunuz: «Benden sonra isterse
tufan olsun!»

Siz kendinizden başka kimseyi düşünmüyorsunuz. Bütün hakların ve insanlık
hislerinin üzerine basarak geçiyorsunuz. Milletın refahı sizin en son düşünceniz ve
yirmi dört milyon Osmanlı sizin egolstliğinizin kurbanıdır. Halbuki bir lâhza düşü-
nüş ve mülâhaza gösterir ki hakikati hal halkın hissiyatıdır. Siz halk tarafından
adaleti tatbika memursunuz; ona hürmet etmeye mecbursunuz. Kuvvetlerinizi umu-
mi arzuya ve kanuna uydurmazsanız mes'ulsünüz...» [Bk. *Ahmet Bedevi Kuran*, op.
cit., s. 89 - 90].

6) Bk. *Ahmet Bedevi Kuran*, op. cit., s. 43.

7) Bu kongreye iştirak edenlerin hepsinin gayesi Kanunu Esasinin ladesi ve mes-
rutiyetin ilânı olmasına rağmen, bu gayenin tahakkukunu mümkün kılacak vasıta
bakımından aralarında bir anlaşmazlık zuhur etmiş ve bunun üzerine iki gruba
ayrılmışlardır. Kongrede hazır bulunanların ekseriyeti, mesrutiyetin ilânı keyfiyeti-
nin tahakkuku hususunda yabancı devletlerin mânevi müzaheretinden faydalanmaya
tarafdar olmuşlar ve böyle bir müzaherete taraftar olmıyan ve ekalliyette kalanlar
da, bu durum üzerine, *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti* namı altında yeni bir
teşekkül vücuda getirmişlerdir [Bk. *Ahmet Bedevi Kuran*, op. cit., s. 153 - 154].

li grup teessüs etmiş ve bu gruplar yabancı memleketlerde istibdat aleyhine çalışan yurdseverleri kendi etraflarında tophıyarak maksatlarının tahakkuku hususundaki çalışmalarına yeni bir hız vermişlerdir. Daha sonraları, Fransa'da, yine Prens Sabahaddin Bey tarafından, *Teşebbüsü şahsî ve Ademi merkeziyet Cemiyeti* kurulmuş ve bu teşekkülün yayın organı olan *Terakki* gazetesile de Abdülhamit II nin güttüğü siyaset şiddetle tenkit olunmuştur.

Müstebit hükümdar, bütün bu muhalif cereyanlara, bütün bu tenkitlere rağmen, takip eylediği siyasette ufak bir değişiklik bile husule getirmemiştir; istibdat bütün şiddetle yine devam etmektedir; millet, haksızlık ve adaletsizliğin, zulüm ve istibdadın altında yine ezilmektedir; keyfilik, rüşvet, irtikâp, her yerde tesirini yine icra eylemektedir. Memlekette hürriyet namına hiçbir şey yoktur. Matbuattan eser bile kalmamıştır. Mevcut gazete ve mecmualar da sıkı bir sansüre tâbi kılınmış, mekteplerde tedrisat sıkı bir kontrol altında tutulmuştur⁸. Toplantı, söz, öğretim serbestisi diye bir şey yoktur; memlekette fikrî gelişmeye yarıyacak ve onunla ilgili her şey yasaktır.

Abdülhamit II nin müstebidane hareketlerinin şiddetle kuvvet ve taraftarları gittikçe artan muhalefet, hususile yirminci asrın başlangıcından itibaren, yabancı memleketlerdeki idealist ve yurdsever vatandaşların faaliyetine mukabil, memleket içinde de büyük bir önem kazanmaya başlamıştır. Bu muhalefetin bilhassa ordunun genç elemanları arasında da kendisini göstermesi ona kuvvetli ve önemli bir mesnet kazandırmıştır. Memleket içinde ve bilhassa Rumeli'de daha esaslı ve daha müessir surette kendisini hissettiren bu muhalif cereyan, istibdadı ortadan kaldırarak Kanunu Esasî ve meşrutiyeti iade ve milletin haklarını hükümdara tanıtmak isteyen muhtelif gizli siyasi teşekküllerin doğumuna bile mün-

8) Sayın *Osman Ergin* durumu şu şekilde izah etmektedir: «... Mektep idareleri sıkıştırılıyor, değerli hocalar kürsülerinden uzaklaştırılıyor, rejim aleyhinde fikirleri açıyor diye edebiyat ve tarihi umumî dersleri programlardan çıkartılıyor. Talebinin azgınlık ve taşkınlıkları islâm dinine ve ahlâkına kıymet ve ehemmiyet verilmemekten ileri geliyor zannile programlara, fıkıh, kelâm, tefsir ve ahlâk dersleri konuluyor, tarih olarak da yalnız kısa bir islâm tarihile padişahların methinden başka bir şey olmıyan muhtasar Osmanlı tarihi okutuluyor, böyle yapmakla da mektepler ruhsuz bir ceset haline getiriliyor... talebelerde görülen taşkınlıkla rejim ve din aleyhtarlığı onların müslümanlık hakkında kâfi derecede bilgileri olmadığına ve namaz kılmadıklarına atfedilerek evvelâ bu cihetlerin kuvvetlendirilmesi istenilmiş olduğu görülüyor» [Bk. *Osman Ergin*, *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt III, s. 678, 691].

cer olmuş⁹ ve müstebit idareden kurtulma hususunda esaslı ümitler birmeye başlamıştır.

Nitekim, Ekim 1906 da Şam'da *Vatan ve Hürriyet*, Selânik'te *Osmanlı Hürriyet Cemiyetleri* kurulduğu gibi, 1 Mayıs 1323 de Askerî Tıbbiye okulunda Kanunu Esasının ilânına matuf gizli bir teşkilât da vücade getirilmiş ve evvelce Tıbbiye mektebinde kurulan ve «memleketin kuvvetlenmesine ve müdafaasına bir engel vücade getiren padişahlığı yıkmaya ve vatanda hürriyeti ilân etmeye çalışan»¹⁰ *İttihat ve Terakki Cemiyeti* de, Rumeli'de, Talât beyin ve arkadaşlarının gayretile süratle inkişaf etmiştir.

Memleketteki bu faaliyete mukabil, onunla muvazi olarak, yurd dışında da, Abdülhamit II nin idare tarzına muhalefet eden ve istibdadı yıkmak gayesile çalışan *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*, *Teşebbüsü Şahsî ve Ademî Merkeziyet Cemiyeti*, *Ahdi Osmanî Cemiyeti*, *Ermeni ihtilâl heyeti müttefikası*, *Mısır Cemiyeti İsrailiyesi* gibi muhtel'f teşekküller, 1907 senesi Aralık ayının sonlarına doğru genel bir kongre akte-derek, meşrutiyetin ilânı gibi bir gayenin teminine matuf müşterek bir beyanname ile, müstebit idarenin otuz senedenberi memlekette yaptığı zulüm ve istibdadı, doğurduğu vahim neticeleri, takip olunan siyasetin Osmanlı Devletinin bünyesinde, tamamîyetinde muhtelif cephelerden yaptığı fena tesirleri uzun uzadıya izah ederek «bu kadar felâketlere sebebi-

9) Sayın *Hüseyin Cahit Yalçın*, Abdülhamit II nin müstebit idaresine karşı teşekkül eden siyasi cemiyetlerin kurulmasında âmil olan sebepleri ve bu cemiyetlerin gayeleriyle akıbetlerini şu şekilde izah etmektedir: «Abdülhamit devri memleketin her tarafında, ve bilhassa İstanbul'da, dağınık ve birbirinden habersiz ve ayrı bir halde bir çok cemiyetlerin kurulmasına şahit olmuştur. Kanunî ve açık surette siyasi faaliyete imkân olmayınca, vatanlarının mukadderatı ile yakından alakadar olan kimselerin gizli faaliyet imkânları aramaları pek tabii idi. Memleketin içinde ödetenberi gizli bir hürriyet ırmağı toprak altından akıp geliyordu. Bu temiz ve ilâhî cereyanı padişahlar idaresi mahvedememiş, yalnız gizlenmeye mecbur bırakmıştı. Milletın kalbinde ve ruhunda yaşıyan bu hürriyet ırmağı ötede beride zaman zaman bir menfez bularak sosyal hayatın sathına çıkıyor, gizli bir cemiyet halinde muvakkat bir varlık alıyor, sonra zabita hafiyelerinin gözüne çarparak istibdadın yumruğu altında eziliyordu. Fakat hiç sönmeyen hürriyet ruhu başka bir tarafta başka bir tezahür ile tekrar kendisini gösteriyordu» [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, *Talât Paşa*, İstanbul 1943, s. 12].

10) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, *Talât paşa*, s. 13.

yet veren bir usûlü idare» nin «derhal ve her ne vasıta ile olursa olsun» yıkılması lüzumunu ilân eylemiştir ¹¹.

Memleketin gerek içinde ve gerekse dışında karşılaştığı bu çetin mu-

11) «Türkiyede icrayı faaliyet eden fûrûku muhtelif tarafından 27, 28, 29 kânunuevvele musadif günler zarfında münakid kongre devleti osmaniyeyi teşkil eden milletler beyninde ittihadı muvaffakiyet hâsıl olduğunu resmen ilân eder, o milletler ki padişahı lâhık Abdülhamîdi saninin cinayeti gaddaranesi sebebiyle memlekete musallat olup bütün cihana bir manzaralı nefret ve istikrah arzeden idareyi müstebideden müstereken azap çekiyor.

Otuz senedenberi devam eden bu devir zannolunduğu gibi yalnız hıristiyanlar hakkında değil, bütün müslümanlar için de mucibi harabî oldu. Hünkâr menfaati şahsiyesi uğruna hıristiyanları tazyiki daimi altında bulundurdu; katliâm etti. Müslümanlara gelince tahtı esarete soktu; nefyü tağrip etti; kesti, öldürdü. Sonra da kendinin ve etrafındaki canilerin beserliyyete karşı icra ettikleri suikastlerin mesuliyetini müslümanların üzerine atarak bu suretle de mileli mütemeddine nazarında haksız olarak müttehem addedilmelerine sebebiyet verdi. Devletin bütün akvamını Abdülhamîd birbirini müteakip zulmü cinnetkâranesine kurban etti. Aralarında din ve milliyet husumetleri uyandırmak ve bu husumetleri âdetâ bililtizam idame etmek suretile cümlesini alettevali birbiri üzerine saldı: Türk, Ermeni, Rum, Bulgar, Arap, Dürzü, Kürd, bunların hepsi nefiy, tazyik, katliâmlar gördü, öğrendi. Bütün bu cinayetlere dehşetli bir tûy diken Ermeni katliâmı, elhaleti hazîhi devam eden Arabistan kitâli failine «büyük katil», «kırmızı sultan» unvanlarını kazandırdı.

Bu cinayetlerden başka Abdülhamîd Türkiyenin bütün kuvvel hayatîyesini bit-tedric mahv ve ifna edici bir politika takip etti. Milleti ticaretine, idareye, maarife müteallik bütün hayatı, maddî ve mânevîsini malûl ve muattal kıldı.

Vicdanlarda arzuyu teemmül, fikirlerde sevdâyı hürriyet husule gelir korkusile - iktidarı nisbetinde - maarife sed çekti. İktisabı ilmü mârifete hahşkâr olan bütün bu milletleri vesaiti tahsilden mahrum etti. Mektepleri kapadı, muallimini hapse attı, şakirdanı sürdü, mektep namına küşade bıraktığı tesisatta ise tedrisatı misli görülmemiş bir sansürün fartı tecessüsü tahtında hiç hükmüne indirdi.

Matbuat tamâmîle esaret altındadır. Sansür memurları tarafından müsaade edilen ve yahut yine onlar tarafından icad olunan havadisten başka bir şey neşir ve işaya kimse mezun değil. Bu suretle Devleti Osmaniye hâkimi mutlakının arzusuna binâen kurulmuş bir nevi rîya ve cehalet duvarile muhat bulunuyor.

Abdülhamîd yalnız her seyden azız olan neşvü nemâyı mânevîye mâni olmadı; tebeasını refahı maddiyi temin çarelerinden de mahrum etti. Bu cihetten de halk açlık ve sefalet içinde! Bir takım haris ve namussuz memurlar tarafından toplanan haksız vergiler yol ve kanal inşasına hasredilmiyor; sarayın kasalarını doldurmağa, Yıldız haşeratını beslemeye, zenginleştirmeye, hafiyeleri ve harîçte Türkiye ahvaline

halefetin önemini ve durumun vahametini idrake başlayan Abdülhamit II, Haziran 1324 ayının sonlarına doğru, sabık sadrazamlarından her ikisi de kendi anladıkları şekilde meşrutî idareye mütemayil gözüken Kâmil ve Sa-

dair Avrupayı aldatan ve memleketin en büyük düşmanı olan Abdülhamidin medih ve sıtayışında bulunan gazeteleri doyurmağa sarfolunuyor.

Amedi süddün men'i ve bermucibi emir kimseye pasaport verilmemesi faaliyeti ticariyei mümkünsüz kılıyor. Mükellefatı resmîye, mürabaha, ademi asayis ve emniyet, vasıtai nakliyenin yokluğu, köylünün elinden tohumların bile cebren alınması ziraatî mahvediyor. Bir zaman dünyanın zahire anbarı addedilen o en münbit ve mahsuldar topraklar bile şimdi kuru bir çöl halinde! Ormanlar, madenler açılmıyor, işletilmiyor. Vakıâ devletın başına çökmüş bir sürü sermayedarana imtiyazlar bahşediliyor. Fakat bunların o imtiyazlardan istihsal ettikleri menafi yalnız kendi ceplerine münhasır kalıyor.

Buna binaen mülkün her cihetinden muhtelif millet ve mezhepte binlerce halk re'si maskatı olan yerleri terk ile hürriyet, asayis, emniyet ve biraz da vasıtai malşet bulmak emelle Avrupa ve Amerikaya kadar gidiyor. Bu suretle muhaceret, kahtü galâ ve katliâma yardım etmiş oluyor, memleketin nüfusunu hemen o nisbette tenkis ediyor.

Türkiyenin müzayıkası, sefaleti harici politika noktai nazarından da yine bu derece acıklı bir haldedir. Abdülhamit hususî bir siyaset takip ederek devleti osmaniyei tamamile itibardan düşürdü; hürriyetperver devletlerin rağbet ve muhabbetini nefrete münkalip etti. O devletler ki Paris ve Berlin muahedelerinde ıslahat vaadlerine mukabil devleti aliyeyi külliye mukasemededen esirgemisti. Bu ıslahat eğer zamanında icra edilmiş olsaydı memleket yeni bir hayat kazanır, şimdi bereket içinde bulunurdu. Bilâkis def'at ile resmen vaadolunan bu ıslahatın ademi icrasında gösterdiği inad ile padisahi lâhik tebeası içinde bundan bilhassa mutazarrır olan akvamın muhikkane kıyamına sebebiyet vermiş ve müdahalei ecnebiyei davet etmiş oldu.

Bu meş'um usulü idare mülkün küçülmesini intaç etti. Eğer biraz daha devam ederse Arnavutluk, Makedonya, Arabistan, Ermenistan da şüphesiz devletten ayrılacak ve etrafında ya mülkünü tevsi veya mali, ticarî menfaatler istihracını arzu eden, yahut ahalsini yerleştirmeye toprak arayan hükümetlerin pençei hürsına düşecek!

Bu ahvalin intaç ettiği harekâtı ihtilâlkârane şimdiye kadar ayrı ve birbirinden farklı idi; bugün müteaddit mahallerde müslüman ve hıristiyanın müstereken hareketleri ispat eyledi ki bütün ahalli memleket eza ve cefadan usanmış; padisahın kendilerini uçurumlara sürüklediğini anlamış!

Bugün biraz mülâhazaya ıktidarı olanların hepsi hükümeti haziranın tebdiline müsaraatla devleti izmihlâlden ve mahvü taksimden kurtarmak mümkün olduğunu pekâlâ görüyor. Bu kadar felâketlere sebebiyet veren bir usulü idareyi derhal ve her ne vasıta ile olursa olsun yıkmak elzendir. Bunun için matlubumuz:

it Paşaları sarayına çağırarak kendileriyle istişarede bulunmak lüzumunu hisseylemiş; onlara vaziyeti izah ederek ne şekilde hareket edilmesinin münasip olacağı zımında düşüncelerini bir mazbata ile bildirmelerini kendilerinden talep mecburiyetinde kalmıştır. Osmanlı devletinin bu iki seçkin devlet adamı da, Abdülhamit II nin arzusunu yerine getirerek, bu husustaki görüşlerini ihtiva eylemek üzere tanzim kıldıkları mazbatayı müstebit padişaha takdim eylemişlerdir ¹².

Nihayet, memleket içinde büyük bir önem kazanan, memleketin içinde bulunduğu müşküllerden kurtulması hususunda ist'bdadın yıkılmasını, Kanunu esasının iadesini, Meşrutiyetin yeniden teessüsünü en zarurî bir tedbir olarak mülâhaza eden ¹³ ve bu gayenin tahakkuku için askerî kuvvet-

1 — Sultan Hamîdî tahttan feragate icbar,

2 — İdareî hazıranın esasen tebdilî,

3 — Usulü mesveret ve meşrutiyetin teslî (âyan ve mebusan meclisleri).

Felâketi umumiyeye sebebi aslı olanın izalesi ıslahata en birinci şarttır. Onunla beraber istibdad, casus korkuları, siyasi emniyetsizlikler de mahvolmalı. Sonra usulü meşrutiyetin ihdası ile bütün akvamı devlet hukuk ve vezalfe müsavi addolunarak ihtiyaç ve arzusunu ilâna muvaffak olur ve bir ittihadı sulhperverane içinde herkesin hakkı, hürriyeti temin olunur.

«... Bizî ihtilâle sevkededen sebep hükümeti hazıranın cinayetleridir. Mücadeleye hazır olduğumuzu ilân ve atide münderic vesaltî umuma tavsiye ederiz:

1 — Hükümetin ef'al ve harekâtına karşı silâh ile mukavemet,

2 — Siyasi ve iktisadi tatlı istigalât ile silâhsız mukavemet (polis ve hükümet memurlarının tatlı meşguliyeti),

3 — Hükümeti hazıraya vergi vermemek,

4 — Ordular dahilinde telkinat: Asker, ne evlâdı vatana, ne de erbabı kıyama karşı yürümemeye davet olunacak,

5 — Kıyâmı umumî,

6 — Hâdisatın gösterdiği lüzuma göre sair vesaiti icraat.

Mazlumların hepsi bizim gibi azmederse o hükümet yakında ortadan kalkar. O hükümet ki yıkılmağa yüz tutmuş bir duvar halindedir. Onu yıkmağa ve onun yıkılması ile selâmete eren vatan dahilinde ziyayı hürriyet ve adaletin temevvücüne bir omuz darbesi kifayet eder!

Yaşasın şimdiye kadar müteferrik bir halde bulunan milletlerin ittihadı! Yaşasın kuvvel ihtilâliyenin içtimalı!...» [Bk. *Ahmet Bedevî Kuran*, op. cit., s. 238-242].

12) Bk. *Sait Paşanın hatıratı*, İkinci cilt, İkinci kısım, Dersaadet 1328, s. 443.

13) Sayın *Hüseyin Cahit Yalçın* İttihat ve Terakki cemiyetinin bu hususta takip eylediği gayeyi ve bu cemiyetin o sıralardaki hakiki çehresini şu şekilde izah etmektedir: İttihat ve Terakki taraftarları «memleketin bütün fenalıkları, sarayın

lerin müzaheretini de kazanmaya muvaffak olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin Selânik merkezi, Abdülhamit II ye hitaben çektiği 9 Temmuz 1324 tarihli bir telgrafnamede, «bahş ve ihsan buyurulan Kanunu Esasının tatbikatı fiiliyesine müsaade ve icabı halin irade buyurulmasını sadakat ve ubudiyetimizin halelden vikayesini istirham ve pazar gününe kadar Meclisi Mebusanın küşadına fermanı hümayunları sâdir buyurulmadığı halde rızayı şehri yârilerine muhalif ahvalin vukuu derkâr...» olduğu bildirilmiştir¹⁴.

Kanunu Esasî ve Meşrutiyet lehinde *İttihat ve Terakki Cemiyeti* tarafından vaki olan bu teşebbüs, bu hususta Rumeli'de başlayan ve ordunun müzaheretile vukubulan bu kalkınma, Kanunu Esasının iadesi ve Meşrutiyetin ilânı hususunda Manastır'dan ve Rumeli'nin her tarafından yağın telgraflar, Abdülhamit II üzerinde bir tesir ve tazyik icra etmekten geri kalmamış ve neticede, müstebit hükümdar, Kanunu Esasının iadesiyle Meşrutiyetin ilânına, uzun tereddütlerden sonra, razı olmuştur. Ancak, her şeyden evvel, o sıralarda iktidar mevkiinde bulunan sadrazam Ferit Paşa kabinesini tebdil mecburiyetini hisseylemiş; böyle bir değişikliği milletin bir dereceye kadar emniyetni kazanmak bakımından lüzumlu addetmiş; Kanunu Esasîyi ilân keyfiyetinin millet nezdinde az çok tanınmış, şahsiyetleri milletçe bir dereceye kadar malûm kimselerin müzaheret ve iştirakile yapılmasında fayda görmüştür.

Gerçekten, o sıralarda, sadaret makamına getirilmesi bahis mevzuu olan iki önemli şahsiyet vardı ve bunlar da Abdülhamit II devrinin en

mutlak hükûmetinden, kanunsuzluktan, kanuna riayetsizlikten, iltimas ve irtisadan, cehaletten, orduya ve donanmaya ehemmiyet verilmemesinden, halkın hak ve hürriyetini tanımamasından ileri geldiğine hükmediyorlardı. Memlekette Kanunu esasî tatbik edilir de fikir ve matbuat hürriyeti teessüs ederse, irtikâp ve irtisânın, iltimas ve himayenin önüne geçilirse, iktidar erbabının iş başına gelmelerine imkân bırakılırsa işlerin düzeleceğini ve vatanın kurtulacağını ümit ediyorlardı. İşte bu ümit ile işe sarılıyorlar, sarayı korkutuyorlar, bir inkılâp merkezi vücude getirerek memleketi kurtulma yolu üzerine çıkarıyorlardı [Bk. Talât Paşa, s. 35]. *İttihat ve Terakki* taraftarları «vatanlarının ve türklüğün inkıraz tehdidi altında bulunduğunu her günkü tecrübelerile biliyorlar, buna karşı içlerinde tahammül edilmez bir acı duyuyorlar, memleketi kurtarmak için padişahların istibdadına nihayet vererek vatanda hürriyet ilân etmekten başka derdlerine bir çare olamayacağına inanıyorlar ve bu gayeye erişmek için istibdadı yıkmaya çalışıyorlardı. Osmanlı imparatorluğunu kurtarmaya sadece hürriyeti ilân etmenin kâfi geleceğine inanmışlardı [Bk. Talât paşa, s. 14].»

14) Bk. *Ahmet Saip*, *Tarihi mesrutiyet*, *Dersaadet* 1328, s. 57 ve müt.

şöhretli vezirlerinden olan, iktidar ve kabiliyetleri bakımından şahıslarına büyük bir itimat beslenen Kâmil ve Sait Paşalardı. Bunlardan Kâmil Paşa dış siyaset bakımından İngiliz'lere mütemayil ve iç siyaset bakımından da meşrutiyete sureta taraftar gözükmeyle beraber hükümdara icabında kafa kaldırabilir, tehlikeli olabilir bir şahsiyet olarak; Sait Paşa da, Meşrutiyete taraftar gözükmeyle beraber, daha ihtiyatla hareket ederek, hâdiselerin cereyanına göre fikirlerine istikamet vermesini bilen, daha mülâyim, icabında daha yumuşak, Abdülhamit II nin önemli addettiği zamanlarda bir çok bakımlardan işine yarıyan, onun bir çok müşküllerini halleden bir kimse olarak tanınmıştır. Müstebit hükümdar, çok ihtiyatlı hareket ederek, 9 Temmuz 1324 (22 Temmuz 1908) de Kâmil ve Sait Paşaları sarayına davet ederek kendileriyle istişarede bulunmuş ve neticede, sadareti, kendi anladıkları şekilde meşrutî rejime mütemayil gözükken bu iki önemli şahsiyetten Sait Paşaya teklif etmeyi menfaatlerine daha uygun görmüş ve o şekilde hareket etmiştir. Sait Paşanın bütün itizalarına rağmen, bu işin süratle halli lüzumundan bahis ve bu husustaki arzusunda ısrar eden Abdülhamit II, 9 Temmuz 1324 de Ferit Paşayı sadaret makamından uzaklaştırarak, Sait Paşayı, yedinci defa olarak sadrazamlığa getirmiş ve kendisine, kabinedeki mesai arkadaşlarını, yani diğer bakanları serbestçe seçebilmek salâhiyetini bahş ve vazifelerinin ifasında hiçbir müdahaleye maruz kalmıyacağını vadeylemiştir¹⁵.

Kabinesini tamamen eski devrin devlet adamlarından teşkil eyleyen Sait Paşa, sadaret makamına gelir gelmez, memleketin iç durumundan doğması melhuz vahim neticeleri nazarı itibara almakta gecikmemiştir. Nitekim, yeni Bakanlar Kurulu 10 Temmuz 1324 tarihinde Babıâli'de yaptığı toplantı neticesinde, mevcut durumu, Rumeli'den gelen haberleri ve bunların icaplarını inceledikten sonra Kanunu Esasının iadesi yolunda bir mazbata tanzim ederek bunu padişaha arza karar vermiştir. Ancak, durumun intizar ve gecikmeye mütehammil bulunmadığını ve Rumeli'den gelen son telgrafta Kanunu Esasının iadesi cevabı geciktiği takdirde veliahde biat olunarak hutbelerin onun namına okutulacağı yolunda vaki ihtarı nazarı itibara alan ve keza Kanunu Esasının iadesi keyfiyetinin teahhürü halinde askerî kuvvetlerin merkezi hükümet üzerine yürüyeceğine dair Siroz'dan gönderilen bir telgrafın¹⁶ endişe verici muhtevasını gözönünde bulunduran Bakanlar Kurulunca, sadrazam Sait Pa-

15) Bk. *Sait Paşanın Hâtıratı*, cilt II, Kısım II, s. 442 - 443.

16) *Kâmil Paşa* durumu şu şekilde izah etmektedir: «Hakanı sabıki Kanunu Esasının ilânını kabule sevkeden keyfiyet yalnız bunun teahhürü takdirinde velihad

şanın teklifi ile, mucip sebepleri bilâhare tafsilen yazılmak üzere hemen muhtasar bir mazbata tanzim edilerek padişaha sunulması tensip olunmuştur.

Bu suretle tanzim kılınan 10 Temmuz 1324 tarihli mazbatada, «Manastır, Kosva ve Selânik vilâyetleri ahaliî umumiyesinin ve üçüncü orduyu hümayunun bazı mıntakalarında bulunan asakiri şahânenin efrat ve zabitanının şu son günlerde ittihaz ettikleri harekâtı serkeşane mahiyatına dair vilâyet ve menatıkî mezkûre vülât ve kumandanlarından ve müfettişi umumîlikten 8, 9 ve 10 Temmuz 1324 tarihlerinde varid olan altmış yedi adet telgraflarla muharrerat... yegân yegân mütalâa olundu. Evrâkı vârideye nazaran ekseri mahallerde bulunan ahalinin kıyâmı ve mevakii kesirede zabitan ve efradı askeriyenin anlara iştirak ile bazı askerî depolarının kapılarını şikest ederek... toplar endahtile ve nutuklar iradile *ilânı hürriyet* sadedinde bir takım nümâyişlerde buldukları... ve işbu harekâtı bâğiyânenin *Kanunu Esasının meriyeti ahkâmile meclisi mebusanın içtimaa davet ettirilmesi* esasına müstenit olduğu... gerçi kanunu mezkûr mer'î olup meclisi mezkûrun bir müddeti muvakkate için tatili icabatı hâliye ve mukteziyatı memlekette olmasile bir müddettenberu davet ve küşad olunmamış ise de...» gibi muhtelif noktalara temas edilerek, ahali arasında zuhur eden bu durumu bertaraf etmek ve yabancı devletlerin müdahalelerine sebebiyet vermemek için millet vekilleri meclisinin açılmasının bir zaruret olduğu Abdülhamit II ye bildirilmiş ve mezkûr mazbata mündericatı da aynı tarihi taşıyan (10 Temmuz 1324 - 23 Temmuz 1908 - 24 Cemaziyülâhır 1326) bir iradeî seniye ile¹⁷ padişah tarafından tasvip edilmiştir¹⁸.

İşte, hususile askerî kuvvete dayanan, ordunun müzaheretine mazhar olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selânik ve Manastır merkezlerinin müessir teşebbüsleri, Rumeli'de vukubulan hâdiselerin enerjik durumu karşısında, 10 Temmuz 1324 perşembe günü, yurdumuzda Meşrutiyet

saltanata akdi biat ve hutbelerde namı kıraet olunacağına dair gelen telgrafa değil, o sırada Kanunu Esasının teahhürü kabulü halinde yüz bin askerle İstanbul üzerine yürünüleceğine dair Stroz'dan vürud eden bir telgrafın dahi bu hususta fevkalâde tesiri görülmüştür. [Bk. Kâmil Paşanın Ayan reisî Sait Paşaya cevapları, Konstantiniye 1328, s. 51].

17) Bakanlar Kurulunun mazbatalasile bu husustaki iradeî seniye hakkında bakınız: *Düstur*, Tertibi sani, cilt I, s. 2.

18) Bk. *Ahmet Saip*, op. cit., s. 65 - 66.

ilân edilmiş¹⁹, 1876 Kanunu Esasisi yeniden meriyete girmiştir. Başka b'ir ifade ile, bütün bu hâdiselerle, fikirlerinde hiçbir zaman samimi olmıyan, otuz seneye yakın bir müddet memlekette yalnız ve yalnız kendi isteklerini hâkim kılmıya çalışan müstebit hükümdar, 10 Temmuz 1324 tarihli Meclisi Mahsusu Vükelâ Mazbatası üzerine, Kanunu Esasiyi iadeye, meşrutiyeti yeniden ilâna, Milletvekilleri Meclisini tekrar davete mecbur kılınmış ve Abdülhamit II ye karşı kazanılan ve memleketin her tarafında büyük bir sevinçle karşılanan bu muvaffakiyet neticesinde de, âmme hukuku tarihimizde *İkinci Meşrutiyet* denilen yeni bir devir açılmıştır.

II

Meclisi Mebusanın yeniden açılışı ve meşrutî idarenin teessüsü

10 Temmuz 1324 de Kanunu Esasinin iadesi, İkinci Meşrutiyetin ilânı, milletvekilleri seçiminin 1293 intihabı mebusan kanun lâyihasile talimatına tevfiikan icrası hususunun²⁰ kararlaştırılması²¹, Mebuslar Meclisi

19) Sayın *Mehmet Ali Ayni*, Meşrutiyetin ilânını şu şekilde izah etmektedir: «1908 senesi temmuzunun onuncu perşembe günü (eski takvime göre) sabahı İstanbul ahalsi gazetelerde, hiç beklenilmeyen resmi bir tebliği korku ve hayretle okumuşlardı. O güne kadar gündelik gazetelerde, mecmualarda ve kitaplarda millet, vatan, hürriyet, meclisi mebusan kelimelerine tesadüf etmek mümkün değildi. Bu kelimeleri yazmak gâfletinde bulunanların hâpsinden başka sürgüne gönderilmesi muhakkaktı. O resmi tebliğ Sultan İkinci Abdülhamid'in mebusan meclisini tekrar açmağa karar verdiğini herkese haber veriyordu. Kimse gözüne inanmıyordu. Acaba bu da Abdülhamid'in bir hilesi olmasındı, Çok kimseler birbirlerine ne var, ne oldu diye gizlice soruyordu. Fakat hayır, bu bir oyun değildi. Meğer Abdülhamid'in Rumeli'de doğan ve her gün biraz daha inkışaf eden inkılâp hareketini boğmağa memur ettiği Şemsi paşasını Manastır'da öldürmüşler, İstanbuldan yine bu hizmetle Manastır'a gönderdiği Müşir Osman Paşasını genç zabıtlar kaldırıp kaçırmışlar, Firzovik'te toplanan Arnavutlar padişahın Kanunu esasının ilânını telgrafla istemişler, İstanbulda sarayda toplanan vükelâ dahi başka çare olmadığını ona mazbata ile bildirmişler» [Bk. *Mehmet Ali Ayni*, Milliyetçilik, İstanbul 1943, s. 3].

20) Milletvekilleri seçiminin 1293 İntihabı Mebusan Kanun lâyihasile [Bk. *Düstûr*, İkinci tertip, cilt I, s. 18] talimatına [Bk. *Düstûr*, İkinci tertip, cilt I, s. 18] tevfiikan icrası hakkındaki 20 Temmuz 1324 [5 Recep 1326] tarihli iradei seniye'nin [Bk. *Düstûr*, İkinci tertip, cilt I, s. 14] eklerinden, 1293 İntihabı Mebusan Kanun lâyihasının Birinci Meşrutiyetin ilânını müteakip Mebusan Meclisinden geçtikten sonra Ayan Meclisi tarafından kabul edildiği şüpheli görüldüğü gibi iradei seniyeye iktiran

sinin yeniden toplantıya çağırılması²², Osmanlı Devletinin siyasi bünyesinde, fertlerin istibdat rejiminin prensiplerine alışkın şuurlarında,

edip etmediğinin de kat'i surette bilinmediği ve bundan dolayı da mezkûr lâyihanın tekemmül ederek kanun mahiyetini iktisap edemediği ve tasdiki şühaneye iktiran keyfiyetinin ancak 20 Temmuz 1324 tarihinde tahakkuk edebildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, bu hususta «Dahiliye Nezaretinden Sadâret-i üzmâya» yazılan 15 Temmuz 1324 tarihli tezkerede, «... Meclisi Mebusan âzasının sureti intihabı hakkında muahharen bir kanun lûyhası kaleme alınmış olduğu ahiren irae edilen nüshasından anlaşılmış ise de bunun irade-i seniye-i Hazreti Hilâfetpenâhiye iktiran edip etmediği bilinmemekte olmasile ve ekseri vülâta bu bapta telgrafla talebi talimat olunmakta bulunmasile Meclisi Mebusanın âzası intihabatının gerek Derseadette, gerek vilâyatta ne veçhile icrası lâzımgelceğinin tamimen tebliğ edilmek üzere müsâraaten tayin...» denmekte; keza, «Dahiliye Nezaretinin bu tezkeresine müsteniden tanzim kılınan Meclisi Mahsusu Vükelâ Mazbatasında da, «... Tezkere-i mezkûrede tafsilâtı beyan edildiği veçhile mebusanın intihabı için henüz elde hükmü kanuniyi iktisap etmiş bir metin bulunmadığına nazaran Meclisi Umumînin ilk devre-i içtimainı teh'yie zımında bundan otuz sene evvel Derseadet ve vilâyata mahsus ve muvakkat olarak ısdar edilmiş olan talimat ahkâmı bu defa için dahi mevkiî tatbîke konulsa... Meclisi Umumînin ikinci devre-i içtimainda Meclisi Mebusan bir intihap lâyihası hazırlamış ise de bunun Meclisi Âyandan geçip geçmediği gayri malûm ve tasdiki âlii Hazreti Padîşâhiye iktiran eylemediği ise meczûm olarak elde böyle bir lâyiha varken intihabatın birinci devre-i içtimâda nesrolunan ve ahkâmından bir takımı Kanunu Esasiye muğayir ve bir takımı pek nâkıs olan talimat... Mevzuu bahsolan lâyihanın mer'îyyülicra olacağına dair gayet süratle mahallerine tebligat ıera olunmazsa İttihat Cemiyetlerinin tebdilî meslek eyliyerek Hükûmet üzerinde tazyiki müessir icrasına karar verdikleri... Lâyiha-i mâruza ile suveri icrayesine dâir yine vaktile tanzim edilmiş olan talimat lâyihası mütalâa edlerek her ikisinin de muhtevyatı muvafıkı nefsel-emir olmasile tasdiki âliye iktiranı nezdi âlide rehini tensip buyurulduğu halde bu defa başlanılacak intihabatın bunların ahkâmına tevfikân icrası hususunun...» kelimelerine rastgelmekte ve Sadrazam Sait Paşanın 20 Temmuz 1324 tarihli «tezkere-i mâruza» sile de, mebusan intihabatının 1293 İntihabı Mebusan Kanun lâyihasile talimatına tevfikân icrası irade-i seniyeeye iktiran etmiş bulunmaktadır.

21) 1293 tarihli İntihabı Mebusan Kanununun on birinci maddesinde: «Yirmi beş yaşını ikmal etmeyen... veya doğrudan doğruya *Devlete az çok vergi vermeyenler* intihap hakkından sakittir» denmektedir. On birinci maddenin müphem ve çok fazla tahdidî mahiyette olan muhtevası nazarı itibara alınarak, İçişleri Bakanlığından gönderilen bir telgrafla keyfiyetin şu şekilde tefsiri cihetine gidilmiştir: «İntihabı Mebusan Kanununun on birinci maddesinde doğrudan doğruya devlete az çok vergi vermeyenlerin intihap hakkından sakit bulunduğu muharrer olduğu halde mebusan

derhal âni bir değişiklik husule getirebilmiştir denemez. Umumiyet itibarile ihtilâli andıran b'r durumun varmak istediği bir netice istihsal edilebilmiş ve fakat bu neticenin hakikî çehresini tayin edebilmek imkânı birdenbire hâsıl olamamıştır. Senelerdenberi istibdada alışmış bir kütle'nin, içinde bulunduğu ve yaşadığı sevinçli ve coşkun havaya rağmen, kendisine yapılan veya yapılması mecburî bir mahiyet alan lûtufluklğun hakikî önemini birdenbire tayin edebilmesi mümkün olamamıştır ve bu da, elde edilen bu muvaffakiyetin, mevcudiyetini, bütün bir millet'in, ne yapmak ve ne elde etmek istediğini bilen bir kütlenin müttehit reaksiyonuna borçlu bulunmamasından ileri gelmiştir. Kısaca, Kanunu Esasinin iadesi ve meşrutiyetin ilânı, ancak, henüz daha uykusundan birdenbire uyanan, etrafına şaşkın şaşkın bakan, ne yapmak istediğini birdenbire kestiremeyen, ürkek ve çekingen bir kütle 'le karşı karşıya bulunmaktadır. İşte bunun içindir ki, 11 Temmuz 1324 (24 Temmuz 1908) cuma günü, memlekette ve bilhassa hükümet merkezinde hâkim olan umumî durumu şu kelimelerle ifade etmek mümkün bulunmaktadır: «Kimsede birbirine karşı emniyet kalmamış»; «herkes miskin b'r aciz ve tevekkül içinde, yüksek insanlık haklarından ve haysiyetlerinden uzak, olduğu yerde» büzülmüş bir halde, «hürriyetin lâkırdısını işitmekten» mütevellit bir korku içinde yaşamaktadır²³.

Kanunu Esasinin iadesi ve meşrutiyetin ilânı keyfiyetinin memleket-

intihap edecek ikinci müntehiplerle mebusluğa intihap olunacakların vergi ile mükellefiyetleri lüzumuna dair gerek mezkûr kanunnamede gerek kanunu esaside sa. rahat olmamasına nazaran bunlar için o misillü kuyud aranmağa mahal bulunmadığından ve birinci derecede müntehiplere mahsus olan az çok vergi ile mükellefiyet kaydının dereceli şümulüne gelince bu kaydın emlak ve temettü vergilerine hasrı müntehiplerin adedini pek ziyade taklil ve intihabatın dairi selâmette cereyanı maksadı mühimmini ihlâl edeceği cihetle âsar ve resmi ağnam veren efradı milletin de birinci derecede intihap hakkını haiz mükelleflinden addi icabı maslahata muvafık olacağından bu suretle... intihabatta bu cihetin nazarı dikkatte bulundurularak ana göre muamele ifası» [Bk. *Takvimi Vakayı*, Birinci sene, sayı: 6, 21 Eylül 1324].

22) Millet vekilleri meclisinin toplantıya çağırılması hususunda ısdar olunan 10 Temmuz 1324 tarihli iradel seniyede, memleketin muhtelif yerlerinde başlıyan hareketlerin kanunu esasinin mevkiî meriyete iadesi ve mebuslar meclisinin ictimaa davet edilmesi zımında yapıldığı ve millet vekilleri meclisinin acılması lüzumu bildirilmektedir [Bk. *Düstur*, İkinci tertip, cilt I, s. 1].

23) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Meşrutiyet hatıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 73, s. 326.

te bir otorite buhranına sebebiyet verdiği de görülmektedir²⁴ ve bu buhranın âmîlini de, Kanunu Esasının iadesini mümkün kılanların ve hususile İttihat ve Terakki mensuplarının memleket idaresini derhal deruhte edebilmek bakımından gerekli tedbirlerin evvelden alınabilmelerini ihmal eylemiş, bunu düşünmemiş veya mahzurlu görmüş²⁵ bulunmalarında veyahut da bunların efkârı umumiye nazarında menfaat fikrile hareket edildiği hissini uyandırmaktan çekinmiş olmalarının neticesi olarak mütereddit bir hareket tarzı takip eylemelerinde²⁶ aramak lâzımdır. Her ne kadar şaşkınlıktan kurtulmaya başlayan b'r kütlenin sevinç ve heyecanla karışık nûmayişleri her tarafta hâkim bulunmakta²⁷, her yerde

24) Mesrutiyet ilân edildikten sonra «memleketin her tarafı çılgın bir sarsıntı içinde hürriyet terennüm ediyordu. Hükümet nüfuzu her yerde yıkılıyor, koca imparatorluk baştan basa anarşi içinde kalıyordu. Saray şaşırmış, Babıâli şaşırmış, taşra hükümeti şaşırmış, zabıta şaşırmış ve halk şaşırmişti. Ağzılarda bir parola dolayıyordu: Hürriyet gelmiş! Bazı taraflarda soruyorlardı: Bu hürriyet nedir? Nereden gelmiş? Onu cenebi ülkelerin birinden gelmiş bir rahibe diye tarif edenler görülmüştü [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Talât paşa, s. 16].»

25) İttihat ve Terakki mensupları «resmi hükümet işleri hakkında hiçbir fikir ve tecrübeleri olmadığı için, birdenbire bir hükümet teşkil etseler ne yapacaklarını, idare mekanizmasını nasıl yürüteceklerini bilmezlerdi. Hükümetin başına çıkmayı onların zihinleri almadığı gibi, memleketin de hazmedebilmesi imkânsızdı. Rütbesiz, nişansız, sakalsız, şan ve şöhretsiz bir gencin vezaret unvanı ile sadrazamlığa çıkmasını, sırmalı nazır üniforması giyerek bir koltuğa kurulmasını bu memleketin havsası alamazdı. Bugün bu işleri gayet tabii addediyorsak onu meşrutiyet devrindeki tecrübeye, tabîkâta ve itiyada borçluyuz». «1908 temmuzunda İttihat ve Terakki cemiyeti bir yüzbaşıyı yahut bir binbaşıyı serasker, bir posta başkâtibi Talât efendiyi sadrazam ilân edemezdi, buna şartlar ve haller imkân vermezdi». «Eğer meşrutiyetin ertesini günü halk Selânik'teki İttihat ve Terakki cemiyeti âzalarının Babıâliye birer nazır olarak geldiklerini görseydi, memlekette muhakkak bir anarşi çıkardı». «İttihatçılar bunu bildikleri için çekinmiş değildiler. Onların selim sevki tabilleri kendilerini hükümet makamlarına ve nazaretlere geçmekten menediyordu... Vatan uğrunda fedakârlık nûmunesi vermeye gayret ediyorlar ve yalnız vatan uğrunda çalışmak istiyorlardı» [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Talât Paşa, s. 34 - 35].

26) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Mesrutiyet hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 132, s. 22.

27) «Mesrutiyetin ilânı üzerine en büyük nûmayişlere sahne olan İstanbulda zincirlerinden kurtulmuş bir halkın bütün heyecanı ve kudsi sarhosluğu çalkanıyordu. Her ağızdan bir lâkırdı çıkıyor, herkes hürriyeti ve meşrutiyeti kendi bildiği gibi anıyordu. Otorite yoktu... Bazı sivil ve asker gençler inkılâbın zabıta kudretini tem-

Kanunu Esasî ve meşrutiyet lehinde bol bol nutuklar irad edilmekte ise de, bütün bunlarla muvazi olarak, devletin siyasi bütünlüğünü yeni durumun icaplarına göre ayarlıyacak bir teşebbüs kendisini gösterememiş, meşrutiyetin ilân edilmiş olmasına rağmen bu yeni siyasi sistemin icaplarını yerine getirmek veya bu icapların mahiyetini tayin etmek imkânı birdenbire hâsıl olamamıştır²⁸. Bidayette kansız ve anarşisiz cereyan eden²⁹, belki de 1876 tecrübelerinden ibret alan halkın bu sevinçle karışık nümayişleri birdenbire o kadar hâd bir mahiyet almış, onun coşkunlukları o kadar kabarmıştır ki, bu durum, netice itibarile, milletine ikinci defa olarak meşrutiyet rejimini bahş mecburiyetinde kalan Abdülhamit II yi bile ürkütmekten, onu bile endişelere sürüklemekten, ona millete daha esash şekilde teminat verilmesi lüzumunu hissettirmekten geri kalmamıştır.

İşte, yavaş yavaş âdeta anarşiyi andıran, bir devlet otoritesinin yokluğu hissini uyandıran bu durumdan doğması melhuz tehlikeleri bertaraf edebilmek, birdenbire alevlenen ve fena bir istikamet alması mümkün bulunan nümayişlerin önüne geçebilmek için, 13 Temmuz 1324 (26 Temmuz 1908) de, Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi tarafından kaleme alınıp gazetelerle ilân olunan beyannamede, padişah tarafından bizzat tesis ve

sil eder bir tavırla İstanbulda büyük bir otorite elde etmişlerdi. Sokakta at üstünde doluyorlar, halkın taskınlıklarına mâni oluyorlardı» [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Talât Paşa, s. 17].

28) «Meşrutiyet resmen ilân edilmişti. Meşrutiyet rejiminin icapları ne olmak lâzım geleceğine dair kimsede sarıh bir fikir görülmüyordu. Yalnız meşrutiyetin böyle olamayacağı, olmaması lâzım geleceği hissediliyordu. Zihinler ne yapılmak münasip olacağına hükmediyorlarsa onu istihsal için Babıâliye hücum olunuyordu. Babıâli, dış çektirirken nihayet rıza gösteren korkak ve mütereddit hastalar gibi, bir çok keşme-keşten sonra arzu edileni yapmıyor değildi. Fakat bu yapış tarzı emelleri tatmin edenlerde bile bir memnuniyet ve emniyet hissi bırakmıyordu. Ortada hükûmete karşı büyük bir memnuniyetsizlik vardı. Aynı zamanda, halk denilen nam ve şanı meçhul kütlenin kuvveti artıyordu. Bu kuvvet kendisini kullandıkça daha şuur kesbediyor, daha çok şeyler istemeye ve düşünmeye kalkıyordu [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Meşrutiyet hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 76, s. 374].»

29) «Meşrutiyetin ilânı üzerine bütün memlekette husule gelen otorite buhranının bu kadar müthiş arâz göstermekle beraber kansız ve anarşisiz cereyan etmesi, Türk hâdiselerle alakalı ecebl mahfillerde büyük bir hayret uyandırmıştı. Milletlin fitri meziyetlerine dayanan bu nisbi sükûn ve itidâl, kan dökülmekten, büyük yağmankerlikten bu ictinap, İttihat ve Terakî lehinde kaydediliyordu [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Talât Paşa, s. 17].»

ilân buyurulan Kanunu Esasî hükümlerinin tatbik mevkiine konarak gerek İstanbulda ve gerekse diğer vilâyetlerde teşriî seçime başlanacağı ve bu hususta yetkili makamlara gereken tebligatın yapıldığı, Anayasa hükümlerinin harfi harfine tatbik olunacağı ve bu hükümlerin meriyetine hiçbir suret ve sebeple hâlel gelmemesi keyfiyetinin «matlûbu kat'îi hazreti padişahî» olduğu, Anayasanın kırk üçüncü maddesi mucibince Kasım başlangıcında Mebuslar Meclisinin açılacağı, bütün bu hususların «tebaî sadıka taraflarından kemali emniyet ve itimad ile telâkki olunarak sıfatı tabiiyet ve sadakate yakışmayan her türlü metalib ve harekâttan tevakkî olunması» lüzumu bildirilmiş³⁰ ve fakat, buna rağmen, coşan ve coştukça da devlet otoritesini sarsan, siyasî nizam ve ahengi ihlâl eyleyen, memleketin siyasî bünyesi için her an tehlikeli bir mahiyet alması mümkün bulunan durumu düzeltebilmek imkânı hâsıl olamamıştır.

Kanunu Esasî ve meşrutî rejimin hararetli taraftarlarından biri olarak kendisini göstermeye çalışan Abdülhamit II, zuhuru muhtemel her türlü tehlikeleri önleyebilmek, mevkiini daha bir müddet muhafaza edebilmek gayesile, millete karşı olan garantilerinde daha ileri giderek, 17 Temmuz 1324 tarihli bir irade ile, memlekette hafiyeliğin ilga olunduğunu, sansürlerin ortadan kaldırıldığını ilân etmiş; 18 Temmuz 1324 (31 Temmuz 1908) de, cuma günü selâmlık merasimi esnasında, yabancı devletlerin mümessillerine «Kanunu Esasînin tatbikatına badema hiçbir vechile ve hiçbir suretle asla ve kat'â hâlel gelmeyeceğini» bildirmiş ve nihayet 19 Temmuz 1324 tarihli hattı hümayununda da Kanunu Esasînin meriyetini ve mebusanın her sene içtimaa davet olunacağını bildiren iradenin katiyetini yeniden ilân eylemiş³¹ ve bu hattı hümayuna ilâve

30) Bk. *Sait Paşanın hâtıratı*, İkinci cilt, İkinci kısım, s. 450 - 451.

31) 19 temmuz 1324 tarihli hattı hümayunla ilân edilen hususlar şu şekilde kaleme alınmıştır: «... Tanzimatı Hayriyenin tesisinden mebdel saltanatımıza kadar geçen müddet zarfında terbiyei umumiyeye hasıl olan terakki mesalhi umumiyenin usulü meşrutiyete raptını ihtar eylemekle karihal zatîyemizden olarak Kanunu Esasî ilân olunmuş iken ağrâzı muhtelif menafîi umumiyeye fikrine takaddüm ettiğinden kanunu mezkûrun tatili hakkında ihtarat tekessür etmiş ve nihayet Saffet Paşanın zamanı sadaretinde bu tatil devletce karargir olmuştur. O vakitten şimdiye kadar geçen ahval ile efkâr ve temayülâti umumiyenin neticesinde memleketin idareî meşrutaya kabiliyeti meshud olmasile Kanunu Esasînin kâffeî ahkâmı meriyyülcera olmasına ve meclisi mebusanın her sene içtimaa irademiz taallük ederek Babüllice her tarafa bildirildiği gibi kanunu esasînin tatbikatına badema hiçbir vechile ve hiçbir surette asla ve kat'â hâlel gelmeyeceğini dünkü gün düvell malûme ve memurlini siyasiyenin tebrikâtını kabul ettiğim sırada dâhl beyan eyledim. Çünkü menafîi mem-

eylediği muhtelif maddelerle de ³² gittikçe büyüyen nümayişlerin önüne

leket kuvvel kanuniyenin bir kuvvel muntazama ve meşrua halini iktisap etmesiyle hasıl olacağından bunu *ve menafii hakikiyei saltanatın* menafii umumiyel memleketle mütenasiben terakkisini takdir etmeğimiz emri tabii olmasile Kanunu Esasının meriyeti ve mebusanın her sene içtimaa daveti hususlarında sadır olan irademizin katilyetini imzaladığımız işbu hattımızla ilân ederim. Şurasını dahi ilâveten beyan eyleyim ki devletimizi terkip eden efradın hukukça masûniyeti tammeye mazhariyetleri lâzımeden ve ferdin ferdi ahara ve sunufu teb'adan bir sınıfın sınıfı ahare nisbetle hukukça farkı olmayıp müsavaten mazharı adalet olmaları kavanini tabliye ve mevzua ahkâmından bulunduğu halde bir zamandanberi hilâfı maksadımız olarak su ahkâma bazı mahallerde zaaf âriz olduğu gibi devletimizin idarel umumiyesile şubati idarenin kâffesine aht vezaiî nizamâtı mahsusa ile muayyen ise de bir takım vezaiînin meriyeti hüsnü cereyan edemiyerek...» [Bk. *Düstür*, İkinci tertip, c. I, s. 11 - 14].

32) 19 Temmuz 1324 tarihli hattı hümayuna on beş madde eklenmiştir ve bunların mühim olanları da mezkûr hattı hümayuna şu şekilde dercolunmuştur: «... Temini hal ve istikbal için hukuku umumiyeye ve vezaiî hükûmete dair ahkâmın teyidi ve her iki cihetçe mütehakkak olan bazı nevâkısın itmamı vacibati umurdan bulunmuştur. Şöyle ki: Evvelen, tebaanın her ferdi herhangi kavim ve mezhepte bulunursa bulunsun hürriyeti şahsiyesine malik ve memleketin hukuk ve tekâlifinde müsavidir.

Sanliyen, hükmü kanun icabından başka surette hiç kimse istintak ve tevkif ve hapis ve suveri saire ile mücazat olunamaz.

Salisen, her ne suretle ve ne nam ile olursa olsun sıfatı fevkalâde ile mahkemeler ve komisyonlar teşkil ve bir kimse kanunen salâhiyeti olan dairer istintak ve mahkemenin gayri mahalle ihzar olunamaz.

Rabian, her adamın hanesi taarruzdan masundur. Kanunun tayin ettiği usulden başka surette bir adamın hanesine girilmek ve hanesi tarassut olunmak mücaz değildir.

Hamisen, hiç kimse hakkında kanunun tayin ettiği usulden başka surette zabıta memurları veya her ne nam ve sıfat ile olursa olsun memurini saire takibat icra edemezler.

Sabian, matbuat kablettabı hükûmetin muayenesine arz olunmaz ve mekâtibi şahsiye ve matbuatı mevkute postalarda tevkif olunamaz. Ve matbuat töhmetleri mehakimi âdiyede rüyet olunur.

Aşiren, makamı mesihatte ve Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinde bulunacak zevattan başka vükelâyı sadrazam intihap ve tasdikimize arzedeceği gibi devletler nezdine memur her sınıf süferayı hariciye nazırının ve valileri dahiliye nazırının ve Şûrayı Devlet âzasını şûrayı mezkûre reisinin inzımanı reylerle sadrazam intihap eder...» [Bk. *Düstür*, İkinci tertip, c. I, s. 14].

geçmek istemiştir. Fakat, ne bütün bunlar ve ne de Babîlî önünde toplanan büyük bir halk kütlesinin ısrarile ilânı tacil edilen affı umumî, gittikçe olgunlaşan ve gittikçe kuvvet kazanan fertlerin şuuru üzerinde müsbet bir tesir icra edememiştir.

Abdülhamit II nin bütün gayretlerine rağmen siyasi durumun yatışmamasında, müstakar bir vaziyetin teessüs edememesinde, devlet ve idare makinesinin ısdâr olunan hattı hümayûnların icaplarına uygun bir mahiyet alamamasında, müstebit hükümdarın muhafazakâr ruhunun, eski rejime olan bağlılığının hususile önemli bir rol oynadığını da unutmamak lâzımdır. Nitekim, Anayasa henüz daha bir kaç gün evvel iade edildiği halde, bunun hükümlerini tamamen bir kenara bırakarak yine kendi bildiği gibi memleketi idare arzusu, sarayın halk nazarında nefretini kazanmış bütün erkânının yerli yerinde durması, hükümet ve idarenin başında yine eski devir ricalinin yer alması, müstebit hükümdarın fikirlerindeki samimiyetsizliği, onda hâkim olan hakikî temayülü belirtmekten geri kalmamıştır. Gerçekten, Kanunu Esasının ilânından bir gün evvel bir çok vaidlerle sadaret makamına getirdiği Sait Paşaya, Harbiye ve Bahriye nazırları da dahil olmak üzere kabinedeki mesai arkadaşlarını serbestçe seçebilmek salâhiyetini bahşeylediği, ona vazifelerinin ifası hususunda bir muhtariyet tanıdığı halde, hakikatte bunların hiç birine riayet etmemiş, yine mutlak bir surette kendisi hükümet işlerini görmeye devam arzusunu izhar eylemiştir.

Nitekim, müstebit hükümdar, her şeyden evvel, Sait Paşa kabinesine yine kendisine mensup şahsiyetleri idhal eylemiş ve bu durum yeni Bakanlar Kurulunun umumî efkâr tarafından iyi karşılanmaması gibi bir vaziyet doğurmuştur³³. Her ne kadar halkın bu antipatisini nazarı itibara alan Sait Paşa Kanunu Esasının ilânını müteakip esas teşkilât kanununun «mesnedi sadaret ve meşihati islâmiye, tarafı padişahiden emniyet buyurulan zatlara ihâle buyurulduğu misullû sair vükelânın memuriyetleri dahi bâ iradei şahane icra olunur» kelimelerini ihtiva eyleyen yirmi yedinci maddesinin verdiği zanneylediği salâhiyet dairesinde halkın teveccühünü kazanmış, muktedir ve ehil kimselerden mürekkep yeni bir kabine teşkilini, yeni Bakanlar Kurulunda yer alacak bütün nazirlerin kendisi tarafından seçilmesini düşünmüş; o sıralarda İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup âzalardan mürekkep olmak üzere İstanbula gönderilen heyetin itimada şayan ve liyakatli kimselerden mürekkep yeni bir hükümet tesisi ve Harbiye ve Bahriye nazırlarının da sadrazam tarafından tayin edilmesi lüzumu hakkındaki arzusunu nazarı itibara

33) Bk. *Sait Paşanın Hâtıratı*, İkinci cilt, İkinci kısım, s. 403 - 404.

almak istemiş; ve fakat orduyu elinde bulundurmak isteyen ve bunun için de Anayasanın yedinci maddesindeki «Vükelânın azil ve nasbı... hukuku mukaddeseî padişahî cümlesindendir» fıkrasına dayanarak Harbiye ve Bahriye nezaretlerine kendi adamlarını tayin etmek isteyen müstebit hükümdarın muhalefeti karşısında bu isteklerini tahakkuk ettirmeye muvaffak olamamıştır. Neticede, Sait Paşa tarafından 19 Temmuz 1324 de teşkil edilen yeni kabinede, mukaddem kabinede Bahriye nezaretinde bulunan Râmi Paşa ile Harbiye nezaretinde bulunan Ömer Rüştü Paşa, eski mevkilerini aynen muhafazaya muvaffak olmuşlardır,

Sait Paşanın meşrutiyetin yeniden ilânını ve Kanunu Esasının tadisini mümkün kılan şahsiyetlere hiçbir suretle yer vermiyen, inkılâpla, meşrutiyet ve Kanunu Esasile ilgisi olmayan kimselerden tereküp eden bu ikinci kabinesi de, bizzat Sadrazamın kendisi tarafından iyi karşılanmadığı gibi, efkârı umumiye tarafından da hoş görülmemiştir. Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinde Abdülhamit II ye mensup ve onun istediği şahsiyetlerin bulunması ve keza ehliyetsiz bazı kimselerin kabinede yer alması, bir taraftan hükümdara karşı emniyetsizliğin devamına ve diğer taraftan da hükümdarla Sadrazamın arasının açılmasına sebebiyet vermiştir. Durumun vahametini idrâk eden, matbuatın şiddetli hücumlarını nazarı itibara alan Abdülhamit II, her ne kadar Bahriye ve Harbiye Nezaretlerini işgal edenlerin şahıslarında bir değişiklik yapılmasına razı olmuşsa da, bu mevkilere yine kendi adamlarını getirtmek hususundaki arzusunda hiçbir fedakârlık yapmak istememiş; umumî efkârı şahısları değiştirmekle kandırmayı, teskin etmeyi menfaatlerine daha uygun bulmuştur.

Fakat, Hükümdarın bu hilesini yakından sezen Sait Paşanın muhalefeti, netice itibarile Abdülhamit II ile Sadrazam arasındaki uçurumu derinleştirmiş; Harbiye ve Bahriye Nezaretlerine vukubulacak tayin meselesi halli imkânsız bir ihtilâf halini almış ve sonunda, Sait Paşa kabinesi, Sadrazam tarafından, Dışişleri, İçişleri ve Adalet Bakanlarile Danıştay Başkanının da iştirâkile müstereken kaleme alınan 22 Temmuz 1324 (4 Ağustos 1908) tarihli istifanâme ile³⁴ iktidar mevkini terk mecburiyetinde kalmıştır. Durumun 'nceliğini takdir eden Hükümdar her ne kadar Sait Paşayı yanına çağırması, ona iktidar mevkini muhafazada devam eylemesini teklif etmişse de, uzun senelerdenberi müstebit Padişaha hizmet eden, yedi defa sadaret makamına getirilen, Abdülhamit II nin hakikî karakterini yakından tanımak imkânını bulan, çok kısa sü-

34) İstifanâmenin metni hakkında bakınız: *Sait Paşanın hâtıratı*, op. cit., s. 466 - 469.

ren yedinci sadaretinde de Kanunu Esasının mevcudiyetine, meşrutiyetin ilânına rağmen müstebit Hükümdarın müdahalelerinden kurtulamayan³⁵ bu devlet adamı, 23 Temmuz 1324 tarihli yazısıyla itizar beyan ederek istifasının kabulünde ısrar eylemiştir³⁶.

Sait Paşanın istifası, İkinci Meşrutiyetin henüz daha ilk günlerinde yeni bir kabine buhranı doğurmuştur. Bu buhranın hakikî sebebini yakından bilen Abdülhamit II, umumî efkârı teskin etmek, İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânını memnun eylemek, daha doğrusu bu teskin ve memnun kelimeleri altında kendi mevkiini muhafaza edebilmek gayesile, neticede, müdafaasına çalıştığı prensiplerden fedakârlıkta bulunmak mecburiyetinde kalmıştır. Nitekim, 23 Temmuz 1324 (5 Ağustos 1908) de sadaret makamını kendisine tevcih eylediği Kâmil Paşaya Bahriye ve Harbiye Nazırlarını seçmek hakkını tanımış ve sadaret makamının Kâmil Paşaya tevcihini mutazammın ısdar eylediği hattı hümayunda kullandığı «Sait Paşanın vukuu istifası cihetile mesnedi sadaret mücerrep olan sadakat ve ehliyetinize mebni uhdenize ihale ve tevcih ve mesnedi meşihat dahi Cemaleddin Efendi uhdesinde ipka kılınmakla diğer vükelânın Kanunu Esasımız mucibince bitteşkil memuriyetleri icra olunmak üzere arzı...»³⁷ tarzındaki kelimelerle de bu hususu resmen teyid eylemiş ve bu suretle, müstebit hükümdara, Kanunu Esasının hükümlerine karşı gösterdiği muhalefetten vazgeçerek meşrutî rejimin icaplarına inkıyadın ne suretle mümkün olacağı iki defa öğretilmiştir.

Abdülhamit II nin bu hareket tarzı halk tarafından iyi karşılanmış; mazinin suiistimallerinin önleneceğini, her sene bir bütçe vücade getirilerek bunun tatbikine çalışılacağını, masrafların azaltılacağını, bayındırlık, tarım ve sanayie müteallik işlerin inkişaf ettirileceğini, adalet ve eğitim işlerinin ıslah olunacağını bir program şeklinde ilân eyliyen yeni kabine umumî efkârın sempatisine mazhar olmuştur. Hattâ, İttihat ve Terakki Cemiyeti de, 25 Temmuz 1324 (7 Ağustos 1908) tarihli bir beyanname ile, bu husustaki memnuniyetini ve Kâmil Paşa hükûmetine

35) Sadrazam *Sait Paşa*, padişahın bu müdahaleleri hakkında şunları söylemektedir: «Memuriyete tayinimden sonra ânifen beyan olunan vadi muhtariyet kemâfilevâil hâli mukayyediye tebeddül etmiş ve on bes gün devam eden memuriyette tarafı saltanattan bir hükûmeti mutlakai mutedileye değil, hükûmeti şedidel müstebideye yakışık alacak surette müdahalât ve iz'acata tesadûf olunmuştur» [Bk. op. cit., s. 443].

36) Bk. *Sait Paşanın hâtrâtı*, op. cit., s. 470 - 471.

37) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, *Meşrutiyet hâtıraları*, *Fikir Hareketleri*, sayı: 77, s. 390.

karşı sempatisin¹ izhar eylemiş ve böylece dahili sulh ve sükûnun bir müddet için iadesi imkânı hâsıl olabileceği düşünülmüştür³⁸. Halbuki, iktidar mevkiini işgal edenler, İttihat ve Terakki Cemiyetinin direktiflerine uygun bir tarzda hareket etmiş olmalarına rağmen, hakikatte, yine eski rejim adamları, yine eski devrin siyasî şahsiyetleri idi ve memleketin yine bunlarla idaresine devam olunmuştu.

Kanunu Esasının iadesi ve meşrutiyetin ilânı, ilk günlerde, mutlakiyet rejiminin yıkılması ve monarşik istibdadın ortadan kalkması hakkında her ne kadar müsmir adımların atılmasına şahit olmuşsa da, devletin siyasî bütünlüğü, onun siyasî nizam ve âhengi, bir kelime ile devlet otoritesi bakımından menfi bir takım hâdiselerin zuhuru da gecikmemiştir. Her şeyden evvel, ikinci meşrutiyetin ilânını mümkün kılan, memlekette normal bir hükûmet mekanizmasını vücade getirmeye ve her zaman pusuda bekliyen mutlakiyetin bir daha dirilmemek üzere ortadan kaldırılmasına çalışan, hürriyet ve meşrutiyet lehinde elde ettiği muvaffakiyetlerle memleketin her tarafında kendisine taraftar kazanmağa muvaffak olan³⁹, her yerde bir kurtarıcı diye karşılanan İttihat ve Terakki Cemiyetinin şöhretinden istifade ederek, muhteris bazı şahsiyetler devlet otoritesi yerine kendî şahsî otoritelerini hâkim kılmağa çalışmışlar ve bunlardan birincisinin sarsılmasını mümkün kılacak teşebbüslerde bulunmuşlardır⁴⁰.

38) Sayın *Hüseyin Cahit Yalçın*, Kâmil Paşa kabinesi iktidar mevkiine geldikten sonra, memleketin dahili ve harici durumunu nazarı itibara alarak, bu husustaki düşüncelerini şu şekilde izah etmektedir: «Etrafımızdaki bütün bu fırtınalara, hazırlıklara, hırsılara dünyadan bihaber, âciz, titrek, yatalak bir Kâmil Paşa kabinesi karşı koyacaktı! Halbuki sonraları dahili politika kavgalarının ateşile «piri siyaset» diye bazılarınca tapılan ve artık bir insandan beklenebilecek faaliyet ve muhakeme çağını çoktan geçmiş bulunan bu bitkin ihtiyar Bulgarların kaba bir tuzağına kendi kendisini attı ve onlara bekledikleri vesileyi kendisi verdi» [Bk. Meşrutiyet hatıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 80, s. 23].

39) Meşrutiyeti müteakip «ilk zamanlarda bütün memlekette İttihat ve Terakkiye karşı hayranlıktan, saygıdan ve korkudan başka bir his yoktu. İttihat ve Terakkinin çok kuvvetli olduğuna, memleketin yegâne hâkimi bulunduğuna inanılıyordu. Yıldız'a yaranmakla mevki sahibi olmak isteyenler arasında şimdi sıklet merkezi değişmişti. İttihat ve Terakkiye mensup olmakta, onların seflerinin gözüne girmekte kâr vardı. Onun için, İttihat ve Terakki Cemiyetine yazılmak üzere her tarafta sürü sürü müracaatler vukua gelyordu» [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Talât Paşa, s. 19].

40) «Bu zayıf, fena idare olunur, esasen karma karışık memleketin üzerinden

İşte bir taraftan bu teşebbüsler, diğer taraftan memlekette hâkim olan dizginsiz hürriyetin suiistimali keyfiyeti, ve nihayet memleketin içinde bulunduğu dış ve iç güçlükleri önleyebilecek değerli devlet adamlarından, memleket idaresini bihakkın deruhte edebilecek gerekli bilgilerle mücehhez, ehliyet ve liyakat sahibi kimselerden müteşekkıl bir hükümet mekanizmasının yokluğu⁴¹, millî birlik ve ittihat aleyhine, biza-t'hi devletin mevcudiyeti aleyhine, bazı nahoş hareketlerin vukuuna sebebiyet vermiştir. Asırlardanberi tâbi bulunduğu siyasî sistem karşısında meşrutiyeti birdenbire hazmedemiyen, meşrutî hayata kolayca alışamıyan memleket, siyasî ihtirasların tatminini mümkün kılmak gayesile zuhur eden dahilî mücadelelerin vukuuna sahne olmuş; istibdat devrinin bir müddet için ortadan kaybolan şahsiyetleri fırsattan istifade ederek yeniden dirilmeye başlamış⁴² ve bunlar Kanunu Esasî ve meşrutiyetin

söyle böyle bir hükümet nüfuzu birdenbire kalkınca onun boş kalan yerini taraf taraf türeyen otoriteler dolduruyordu. Bunların hepsi İttihat ve Terakkinin ismi arkasına sığınıyorlardı. Çünkü sarayı deviren İttihat ve Terakki idi. Sarayı devirmesi ona bütün imparatorlukta efsanevi bir prestis kazandırmış, hayranlıklar uyandırmış idi. Halbuki İttihat ve Terakkinin bu geniş imparatorlukta pek mahdut şubeleri vardı. Bunlar da bir inkılâp vukuunda idareyi ve hükümeti ellerine alarak vaziyete hâkim olmak için bir hazırlık yapmamışlardı. Böyle bir şeyi ne akıllarından geçirebilirler, ne de geçirseler, başa çıkarabilirlerdi. Zulüm ve tahakküm altında ezilen millet şimdi sadece rahat bir nefes almak istiyor ve alıyordu. Fakat ortalığı boş bulan ihtiraslar ve menfaatler rahat durmuyorlar, fırsattan istifade etmeye kalkıyorlardı. Şahsi intikamlar almıyordu. İstifadeler temin ediliyordu. Büyük hükümet memurları yerlerinden atılıyor, şehirden kovuluyordu. Kim müteşebbis, cüretkâr ve kurnaz ise o başa geçiyor, yanına bir kaç kişi topluyor, İttihat ve Terakki şubesinin reisliğine geçmiş görünüyor ve bulunduğu şehir ve kasabada saltanat sürmeye başlıyordu» [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın, Talât Paşa, s. 17*].

41) «İstanbul hayatının gidışı ise hiç de kalbere emniyet verecek bir şekilde değildi. Hükümet yokluğu ile temeyyüz ediyordu. Eski rejim leşi yeni hürriyet rejiminin bulanık akıntısı üzerinde, tesadüfün oyuncuğu halinde, sürükleniy gidiyordu ve bunun adına hükümet deniliyordu [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet hatıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 17, s. 133*]. «Memleketin dahilî ve haricî vaziyetinde gittikçe artan zorluğu ve karışıklığı ben mânasız, şahsiyetsiz, âciz bir hükümetin elinde bulunmamıza atfediyorum [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın, Meşrutiyet hatıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 88, s. 151*].»

42) «Fakat yavaş yavaş ilk şaşkınlık ve göz kamaşması geçiyordu. Korkularından sinen, ve muhakkak bir ceza bekleyen sürülerce hafiyeler, mürtekip ve mürtesiller İttihat ve Terakkinin şiddetli sillesini görmedikleri için cesaret bulmaya ve ken-

iadesini mümkün kılanlar aleyhine, İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine giriştikleri mücadelelerle, mevcudiyeti, lüzum ve ehemmiyeti gündün güne daha fazla hissedilen⁴³ devlet otoritesini, devletin varlığını önemli bir şekilde sarsmağa çalışmışlardır.

İşte Kanunu Esasının iadesi ve meşrutiyetin ilânından sonra, halkın iradesini izhara imkân verecek, millet mümessillerinden mürekkep teşriî bir meclisin teessüsünü mümkün kılacak seçimlere başlandığı zaman, memleketin siyasi bünyesinde bu gibi mücadeleler hâkim bulunmakta, devlet otoritesi ve devletin bizatihi mevcudiyeti bu gibi tehlikelerle karşılaşmış bulunmaktadır. Henüz daha can çekişmekte olan ve dirilmesi her zaman imkân dahilinde bulunan müstebit idare karşısında milli bir birlik teessüs edemediği gibi bunun lehinde vâki olan teşebbüsler de idame ettirilememiş, fırka mücadeleleri bütün şiddetle kendisini göstermiş, sayısı gittikçe çoğalan gazeteler şahsî mücadelelerle politika iht'raslarının birer vasıtası halini almış ve memleketin bu durumundan faydalanmak isteyenler de kendilerini eski rejimin iadesini mümkün kılacak bir şekilde hazırlamağa koyulmuşlardır.

Filhakika, ikinci meşrutiyetin ilânını müteakip Kasım ve Aralık 1908 aylarında milletvekilleri seçimine başlanırken, memleketin bulanık havası

dilerini toplamaya başlamışlardı. Eski rejimi deviren ihtilâlciler fitret itibarıyla kan dökücü, mütehakkim ve ihtilâlcî değildiler. Onlar hak ve kanun namına isyan etmişlerdi. Kendilerini en küçük bir hak ve kanun prensipi ile bağlı görürler ve bir ihtilâlin bahsedebileceği hakları akıllarına getirmiyorlardı. Memlekette temin ettikleri matbuat, fikir ve içtimai hürriyeti yavaş yavaş İttihat ve Terakkinin aleyhinde kullanılmaya başlandı. Eski hürriyetsizliğin tam aksülâmeli olan müfrit bir hürriyet memlekette hiçbir otoritenin teessüsüne imkân vermiyordu. Ve bu hürriyet cemiyetinin prestijini kırmak için kullanılmaya başlanıyordu. Mevki sahibi olmak için hırslar vücut bulmuştu. Hasetler, rekabetler kendisini hissettirmişti. Menfaat mücadeleleri uyanıyordu...» [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Talât Paşa, s. 20].

43) Meşrutiyetin ilânından sonraki vaziyeti, dahill kargaşalıkları, devlet otoritesinin lüzumunu nazarı itibara alan bazı muharrirler bu mahzurun ortadan kaldırılmasını mümkün kılacak nesriyatta bulunmuşlardır. Ezcümle *Hüseyin Cahit Yalçın*, *Tanin* gazetesinin 5 Teşrinievvel 1324 tarihli nüshasında: «Zimamı idare kuvvetli bir elde bulunmak lâzımdır. Kuvvet hürriyeti muhil değildir... İstibdadı yıkmakla iş bitmiyor. Bunun yerine adil bir idare tesis etmek te lâzımdır... Eski büyük memurlardan, nazırlardan memleket için bir hayır beklenemez... Şu fırtınalı havada kuvvetli bir dümen darbesiyle vatani sahil selâmete çıkaracak metin eli idare müstebide altında yetişmiş ve işi bitmiş zatlarda aramıyalım» demektedir [Bk. *Fikir Hareketleri*, sayı: 83, s. 69].

içinde bilhassa iki önemli siyasi partinin mevcudiyetine tesadüf edilmektedir; bunlardan biri «daha ziyade Türkçü ve merkezîyetçi» olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti*⁴⁴, diğeri de «daha ziyade Osmanlı ve ademi merkezîyetçi» olan *Ahrâr Fırkası*dır⁴⁵. Bu siyasi teşekküllerin her ikisi de seçimlere iştirâk etmiş; aralarındaki mücadeleler çok şiddetli olmuş ve neticede rakibinin seçimlerde çoğunluğu kazanmaması için her türlü tedbirlere başvurmaktan geri kalmayan ve bu teşebbüslerinde de muvaffak olan, bir taraftan meşrutiyetin ilânındaki muvaffakiyetile umumî efkârın mânevî müzaheretini kazanan ve diğeri taraftan ordunun da mânevî yardımından faydalanan İttihat ve Terakki Cemiyetinin ekseriyetine dayanan bir Mebusan Meclisi veyahut İttihat ve Terakki Cemiyetine mensubiyetlerini iddia eylemek suretile⁴⁶ bu siyasi cemiyete mezkûr teşriî müessese dahilinde bir çoğunluk temin eyliyen bir Milletvekilleri Meclisi teşekkül etmiş⁴⁷ ve bu müessesenin açılışı, 4 Aralık 1324 (1908) de, Sultanahmetteki halen yanmış olan eski adliye binasında, Abdülhamit II nin Mabeyni Hümayun Başkâtibi Cevat Bey tarafından okunan kısa bir nutkile icra kılınmıştır.

Abdülhamit II, 4 Aralık 1324 Perşembe günü içtima eden ilk parlâmentonun⁴⁸ açılışı münasebetile Mebusan ve Ayan Meclisleri üyelerine

44) İttihat ve Terakki o zamana kadar henüz daha bir *Cemiyet* halinde bulunmaktadır. Seçime takaddüm eden günlerde, Ekim 1908 ayının bîdayetinden itibaren yapılan kongrede kendisine bir siyasi program kabul eden bu cemiyet, yine bu toplantıda, «Osmanlı İttihat ve Terakki cemiyetinin meclisi mebusanda bulunacak azaları İttihat ve Terakki fırkası siyasiyesi namı altında olarak çalışacaklardır» tarzında verdiği bir kararla, kendisinin yanında, cemiyetin millet vekilleri meclisindeki azalarından müteşekkil olmak üzere, bir de «İttihat ve Terakki fırkası siyasiyesi» vücade getirmiş ve bilâhare *cemiyet* doğrudan doğruya *fırkaya* inkılâp etmek suretile mevcut bu ikilik ortadan kaldırılmıştır [Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, *Mesrutiyet hâtıraları, Fikir Hareketleri*, sayı: 69, s. 166].

45) Bk. *Yusuf Hikmet Bayur*, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt II, Kısım 1, s. 265.

46) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, *Talât Paşa*, s. 31.

47) Seçilen bu Millet Vekilleri Meclisi, 142 si Türk, 60 ı Arap, 25 ı Arnavut, 23 ü Rum, 12 si Ermeni, 5 ı Yahudi, 4 ü Bulgar, 3 ü Sırp, 1 ı Ulah olmak üzere 275 kişiden tereküp etmektedir.

48) İstanbul mebusu olarak mebusan meclisine iştirak eden sayın Hüseyin Cahit Yalçın, Millet Vekilleri Meclisinin açılışı ve meclise gelen Abdülhamit II nin durumu hakkında şunları söylemektedir: «Abdülhamit, saat sekiz buçuğa doğru, askerî üniforma ile salondaki locasına girdi... Bu kadar senedir memleketin hürri-

hitaben Mabeyni Hümayun Başkâtibi Cevat Beye okuttuğu bu nutku Hümayununda, 1876 da ilân olunan Kanunu Esasının tehiri icrasının ve keza Milletvekilleri Meclisinin muvakkat tatili keyfiyetinin sebeplerini, «Hini cülûsumda vazetmiş olduğum Kanunu Esasının mevkii tatbika vazında tesadüf olunan müşkülâta mebni o zaman ricali devlet tarafından gösterilen lüzum üzerine Meclisi Mebusan muvakkaten tatil olunmuş iken Memaliki Şahanemde maarifin terakkisile kabiliyeti ahali derecei matlubeye isal olununcaya kadar kanunu mezkûrun tehiri icrası tavsiye ve arz olunmuş idüğünden Meclisi Mebusanın tekrar içtimaı vakti merhununna bittâlik Memaliki Şahanemin her tarafında mektepler tesisile maarifin terakkisine ihtimam olunmuş idi. Şükür olsun o maksadın husulile intişarı maarif sayesinde sunufu ahalimizin seviyei istidadı teâli etmiş olması hasebile izhar olunan arzuya binaen ve bu arzunun husulü Devlet ve memleketimizin hâlen ve istikbalen saadetini mucip olacağına mutmain olduğumdan buna muhalif rey ve mütalâada bulunanlara rağmen bilâtereddüt Kanunu Esasiyi... ilân eyledim ve mucibince yeniden intihap icrasile Meclisi Mebusanın içtimaa davetini irade ettim» tarzında izah ettikten sonra, sözlerini, «Devleti alıyyemiz ve memleketimiz hakkında mesut ve müteyemmen olması temenniyatı bugün Meclisi Mebusanı küşat eyledim. Milletimin mebuslarını görmekle bahtiyarım. Memleketimizin Kanunu Esası ile idaresi hakkındaki azmim kat'î ve lâyetegayyedir...» kelimelerile sona erdirmiştir⁴⁹.

Hükümdarın, milletvekillerinin sürekli alkışlarına mazhar olan nutku okunduktan sonra, «Nakibüleşraf semahatlû Ali Rıza Efendi Hazretleri kürsîi hitabetten bir dua kıraat» eylemiş ve bunu müteakip Abdülhamit II, «Meclisimizin huzurunda küşadından ve sizi cümleten burada gördüğümünden dolayı fevkalâde memnun oldum. Devamını ve hüsnü muvaffakiyetini...» diyerek, birinci meşrutiyetin ilânını müteakip yine kendi nutkile açılışını icra ettirdiği Mebusan Meclisindeki soğuk tavrından vazgeçerek, milletvekillerine, onlara doğrudan doğruya şahsan hitap etmek suretile, bir nezaket ve tevazu göstermek lûtfunda bulunmuştur.

Mebuslar Meclisinin açılışını tahlif merasimi takip eylemiş ve ondan

yetini boğan ve vatani letinabı artık imkânsız inkıraz uçurumunun tâ kenarına götüren bu büyük müstebidi bu kadar yakından hiç görmemiştım. Yandan gözüme ilişiyordu. Yüzünde sanki bir makiyaj var gibi, bütün ifadeler silinmişti. Yalnız gülmez bir çehre, kocaman ve çirkin bir burun... Sanki bütün vücudu zaptedilmiş bir gayz ve nefretin canlı bir heykeli idi» [Bk. Meşrutiyet hatıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 91, s. 198].

49) Bk. *Takvimi Vakası*, 5 Kânunuevvel 1324, sene 1, sayı: 68.

sonra milletvek'llerinin en yaşlısı olan Trabzon Mebusu Ali Naki Efendi geçici başkan intihap edilmiş ve nihayet milletvekilleri meclisinin seçtiği üç namzed arasından, «vatanını sevenlerin gözünde samimiyet'n, fedakârlığın bir timsali sıfatile çok yüksek bir mevkie malik» olan, «herkes üzerinde büyük bir otoritesi» bulunan⁵⁰ İstanbul Mebusu Ahmet Rıza Bey Abdülhamit II tarafından Mebusan Meclisi birinci başkanlığına getirilmiştir. Riyaset makamını ilk defa 13 Aralık 1324 Cuma günü işgal eyliyen Ahmet Rıza Bey, kendisinin başkanlığa getirilmiş olması dolayısıyla Mebusan Meclisi âzalarına önemli bir hitabede bulunmuş ve «Yirmi yıl evvel, Hüdavendigâr Vilâyeti Maarif Müdürlüğünü terkederek hukuksu esasiyei milliyemizi Paris'te müdafaaya başladığım zaman, vatanımın bir gün elbet hür ve mesut olacağından emindim. Daima kavi bir iman ile, büyük itminani kalp ile çalıştım. Lâkin gurbette hüzün ve fakr içinde geçen ömrüm vefa etmez, bu hürriyet ve saadeti ben göremem zannediyordum»⁵¹ sözleriyle başladığı bu hitabesinde, «Uhdemize terettüp eden vezaiften biri... Hâkimiyeti milliyenin kayıyyen teessüsüne bihakkin çalışmak ve hukuk ve menafii milliyemizi müdafaaya memur olan hükûmetin kuvayî icraiyesini tezyide hizmet etmektir... Maziden ibret alarak memaliki sairede hâkimiyeti milliyenin tatiline sebep olan hatalardan içtinap edelim»⁵² tarzında kullandığı kelimelerle, Milletvekilleri Meclisinin en önemli vazifelerinden birini bilhassa tebarüz ettirmeyi ihmal eylememiştir.

Devletin siyasi bünyesinde işgal eyleyeceği mevkiin hakiki önemini takdir eden, birinci meşrutiyeti müteakip cereyan eden hâdiselerden fazlasıyla ibret alan m'letvekilleri, ikinci meşrutiyetin ilânile memlekette tahakkuk ve idamesi lüzumlu görülen prensiplerin daha açık bir şekilde ifade olunarak bunların bizzat Padişah tarafından da bilinip öğrenilmesini mümkün kılmayı ihmal etmemişlerdir. N'tekim, Abdülhamit II nin açış nutkuna birkaç gün sonra bir «ariza» veya «mazbatai cevabiye» ile mukabelede bulunan Mebuslar Meclisi, bu ariza veya mazbatada Hükümdarın hâkimiyeti, hakları, iktidarı gibi mefhumları bir kenara bırakarak, hâkimiyetin Hükümdardan millete intikal ettirildiğini, ikinci meşrutiyetin ilânile memlekette teessüs eden milli hâkimiyetin kuvvetlendirilmesine çalışılacağını, millet için ancak hak ve salâhiyetler bahis mevzuu ola-

50) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Mesrutiyet hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 92, s. 214.

51) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Mesrutiyet hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 92, s. 214.

52) Bk. *Takvimi Vakoyi*, 14 Kânunuevvel 1324, sayı: 77, Birinci sene.

bileceğini teyid eylemiş ve Padişahın devletin siyasi bünyesindeki hakiki mevkiinin neden ibaret bulunduğunu tayin etmiş ve hattâ ona bu hususta bir ihtar mahiyetinde olmak üzere, «... Herhalde bütün bu âmâlî mübeccileye muvaffakiyetin kâfili hakikisi olan Kanunu Esasî ile mülkümüzün idaresi hakkındaki azmi Hümayunlarının kat'î ve lâyetegayyer olmasına bitteşekkür Osmanlı milletinin bu baptaki azmi umumisinin de biavnihi teâlâ hiçbir kuvvei sârime ile sarsılmayacak derecede kat'î ve lâyetegayyer olduğunu ve hâkimiyeti milliyenin timsâli olan Meclisimizin yevmi küşadında Hükümdarı ile milleti arasındaki...»; «Kalbimizde yalnız vatan ve millet muhabbeti feyezân ediyor. Bütün emelimiz mülkü millete hayırlı işler görmektir... Otuz milyon halkın muhafazai hukukunu taahhüt ettik...»⁵³ tarzındaki kelimeleri kullanmış ve bütün bunları yapmakta da meşrutiyetin selâmeti bakımından bir fayda görmüştür.

Durumun nezaketini çok iyi takdir etmesini bilen Abdülhamit II, milletvekillerinin sempatisine mazhar olabilmek, mevkiini muhafaza edebilmek, Mebusan Meclisinin emniyet ve güvenini kazanabilmek gayesile, birkaç gün sonra, 18 Aralık 1324 (1/1/1909) da, Yıldız sarayında bir ziyafet vermiş, buraya davet eylediği millet mümessillerine büyük bir yakınlık göstermiş ve bu ziyafet vesilesile Mebusan Meclisi âzalarına hitaben Başkâtibine okuttuğu nutkunda, «Bîlcümle milleti Osmaniyemin ve tebaai şâhanemin vekillerile yani tekmil milletimle bu akşam birlikte taam ettiğimden dolayı hakikaten ve cidden pek memnun oldum... Bu cemiyeti mesude Kanunu Esasîmizin devletimize, milletimize bahşettiği ve ilâ maşaallahî teâlâ ileride bahşedeceği âsari feyyâzânenin mebde' ve delili olduğundan şayanı tebcildir... Şurası malûmunuz olsun ki saltanatın, devletin ve memleketin nıgehbâni hukuku evvel Allah, sonra millet ve Meclisi Mebusanı millettir. Binaenalâzalik vazifeniz hem mühim hem mukaddestir. Sây ve gayretinizin ve maksat ve niyetinizin bu ehemmiyet ve bu kudsiyetle mütenasip olması kat'iyen matlûbumdur. İşte bu hukuku mukaddeseyi zâmin ve kâfil olan Kanunu Esasîmiz ahkâmının binayetilkerim muhafazasına nasbı nefsettiğimi ve bunun hilâfında bulunacak her kim olursa olsun onun en birinci hasmı ve en birinci düşmanı Halifeniz ve Padişahınız sıfatile ben olacağımı temin ve teyid eylerim»⁵⁴ tarzında kullandığı kelimelerle, Kanunu Esasiye karşı atfeylediği öneme, milletin ve onu temsil eyliyen Mebuslar Meclisinin müesses yeni siyasi nizam içinde işgal eyliyeceği mühim mevkie bizzat işaret etmek istemiştir. Hattâ

53) Bk. *Osman Nuri*, Abdülhamidi sani ve devri saltanati, s. 1155 - 1159.

54) Bk. *Osman Nuri*, op. cit., s. 1161 - 1162; *Hüseyin Cahit Yalçın*, Meşrutiyet nâaturaları, Fikir Hareketleri, sayı: 93, s. 230.

bu hususta daha ileri giderek, ziyafetin sonunda, yine Mabeyin Başkâtibi Cevat Bey vasıtasile, mebuslara, «Millet her ne zaman isterse uğrunda canımı feda etmeye hazırım»⁵⁵ demeyi de ihmal eylememiştir.

İstanbul Mebusu ve Milletvekilleri Meclisi Başkanı Ahmet Rıza Bey tarafından millet mümessilleri namına Padişahın nutkuna cevap verilmiş ve bu cevapta, «Sevgili Padişahımız! Zamanın vekayii meşhuresini ahlâfa bir ibret olmak üzere nekleden medeniyet tarihleri bu akşamki mâidei Hümayunlarını bir lisanı şükür ve sitayişle yazacaklar. İlk olarak bütün Osmanlıların hükümdarı zıktıdarı bütün milletin vekillerile bir sofrada bulunuyor, bir karavanadan yemek yiyor. İlk defa olarak bütün müslümanların Halifei zişânı sofrasında cins ve mezhep ayırmıyarak bir vatan evlâdından mürekkep bir aileye en muhterem ve müşfik bir peder olarak riyaset ediyor. Şark ahalisi böyle bir saadete on üç asırdanberi nâil olmamıştı... Rûfekamın teşekküratını, ihtiramatını lütfen kabul buyurunuz Padişahım»⁵⁶ tarzında kullanılan kelimelerle de, muhteris ve zeki Hükümdarın sözlerinin samimiyetine inanmak gibi bir gaflet yeniden gösterilmiş ve milletvekilleri, merasim köşkünden, Abdülhamid II ye karşı büyük bir emniyet ve âdeta meclûbiyetle ayrılmışlardır⁵⁷.

Mebusan Meclisinin açılmasını müteakip, başlangıçta, açılmaya takaddüm eden günlerde İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup Manyasî Zade Refik Beyin Adalet Bakanlığına getirilmesi suretile ufak bir değişikliğe maruz kalan ve fakat umumiyet itibarile yine eski devrin adamlarından teşekkül eden Kâmil Paşa kabinesi yine iktidar mevkiinde kalmış ve Sadrazamın 13/1/1909 da Mebusan Meclisinde okuduğu hükümet programı milletvekillerininin alkışlarına mazhar olmuştur. Fakat, elde edilen bu itimat uzun müddet devam edememiştir. Bir müddet sonra, meşrutî idareye kendisine göre mâna veren, devlet işlerini istibdat devrinde olduğu gibi şahsan sevk ve idareye çalışan⁵⁸, iktidar mevkiinde kal-

55) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Mesrutiyet hatıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 94, s. 245.

56) Bk. *Osman Nuri*, op. cit., s. 1162.

57) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Mesrutiyet hatıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 94, s. 245.

58) Sayın *Hüseyin Cahit Yalçın* durumu şu şekilde izah etmektedir: «... Mesrutiyet yalnız bir sözden ibaretti. Hükümet hemen tamamen eski adamların elinde idi. Kâmil Paşa, en mühim devlet meselelerini arkadaşlarına haber vermeye bile tenezzül etmeden, tam bir mutlakiyet sadrazamına yakışacak keyfi bir tahakkümle hal ve idare etmek istiyor, ve bir şey yapabilecek bir adam olsa bile iş göremeyecek kadar ihtiyarlamış olduğu için, hiç bir şeye muvaffak olamıyordu. İdare tamamen

dığı müddet zarfında meşrutiyet lehine esaslı hiçbir faaliyet gösteremiyen⁵⁹ ve belki de müstebit Padişahın tesiri altında hareket eden Kâmil Paşa ile ekseriyet fırkası olan ve Sadrazamın hareket tarzını hoş görmeyen, onun eski sistemi idame ettirme temayüllerini yakından takip eden İttihat ve Terakki Cemiyetinin arası açılmıştır. Yalnız, bu açılma keyfiyetinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânının Kâmil Paşa kabinesine müdahaleye başlaması ve keza İttihat ve Terakkinin kuvvet ve nüfuzunu zayıflatmak gayesile memlekette Kanunu Esasî ve meşrutiyetin iadesini mümkün kılan ordunun siyasi işlere müdahalesinin önüne geçilmesi hakkında Kâmil Paşa kabinesi tarafından gerekli tedbirlerin alınmasına teşebbüs edilmesi keyfiyetlerinin de mühim bir âmil olduklarını unutmamak lâzımdır⁶⁰.

Filhakika, Kâmil Paşa hiç hoşlanmadığı bu müdahaleleri önlemek, ordunun devlet işlerine müdahalesinden doğan mahzurları bertaraf edebilmek ve netice itibarile de İttihat ve Terakkinin en önemli mesnedlerinden birini ortadan kaldırmak gayesile gerekli tedbirlerin alınmasını Millî Savunma Bakanı Ali Rıza Paşaya bildirmiş ve fakat Nazırın bu hususta ciddi teşebbüslere girişmemesi keyfiyeti, kendisinin, makamından

anarşi içinde idl. Siyasi meselelerin hic biri halledilmemişti» [Bk. Meşrutiyet hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 92, s. 214].

59) Kangırı mebusu Mehmet Tevfik bey, mebusan meclisindeki 29 Ocak 1324 tarihli tavrında, Kâmil Paşa kabinesinin hakiki durumunu şu şekilde izah etmektedir: «Devri meşrutiyetin tarihi ilânından bu âna değin sekiz ay mürur etmiş ve kanun lâyhalarının ihzar edilip meclisi mebusanın ictimaında hemen takdim edilmek üzere iradesi dahi taallök eylemiş, icabı meşrutiyet dahi bundan ibaret bulunmuş iken henüz meclisi mebusana devairi aildesince tanzim edilip de takdim edilmek üzere Babıâliye gönderilen mühim lâyhılardan hic birisini Babıâli meclisi mebusana göndermemiş olduğu gibi devri meşrutiyete lâyük devairce hiçbir tensikat ve zerre kadar faaliyet gösterilmemiş olmağla...» [Bk. Takvimi Vakayî, 14 şubat 1324, sayı: 125].

60) Sayın Yusuf Hikmet Bayur bu hususa şunları söylemektedir: «Bunun maddi sebeplerini saymak çok güçtür; esas ruhi sebep sadrazamın, devlet işlerine dışarıdan, ve bilhassa cemiyet adına ordu subayları tarafından karışılmasına ve kendisine karşı lâüballi davranılmasına (İngiliz Balkan komitesi âzalarını cemiyet sadrazama haber vermeden onun evine davet etmişlerdi) tahammül etmemesidir. İttihat üyeleri de, bir kısmı samimi olarak, işleri daha iyi idare edeceklerine inandıklarından, bir kısmı da hırs dolayısıyla, devlet işlerini gittikçe daha büyük nisbette ele almak istemekte ve bunu hazırlamak için daha uysal birini sadarete gecirmeyi düşünmektedirler» [Bk. Yusuf Hikmet Bayur, op. cit., c. II, K. I, s. 280].

istifası bahis mevzuu olmadığı ve bu hususta hiçbir mütalâası alınmadığı halde hodbehot Mısır Fevkalâde Komiserliğine tayin edilerek, yerine, ordunun devlet işlerine müdahalesine taraftar olmayan İkinci Ordu Kumandanı Nâzım Paşanın getirilmesini mucip olmuştur. Bundan başka, İttihat ve Terakkiye meyyal Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa da, kendisinin hiçbir muvafakati istihsal olunmadan mevkiinden uzaklaştırılarak yerine Hüseyin Hüsnü Paşa getirilmiş ve bir kaç gün sonra Milli Eğitim Bakanlığında da bir değişiklik yapılarak buraya da Ziya Paşa tayin olunmuştur (29 Ocak 1325). Kâmil Paşa yaptığı bu değişikliklerle iktifa etmiyerek, meşrutî rejimi muhtemel herhangi bir hâdiseye karşı muhafaza gayesile evvelce İstanbul'a getirilmiş olan avcı taburlarını hükümet merkezinden uzaklaştırmak istemiş⁶¹ ve kabinenin bütün diğer nazırlarından habersizce vukubulan bütün bu teşebbüsler Kâmil Paşa aleyhinde şiddetli neşriyat ve tenkitlere sebebiyet vermişlerdir.

Bütün bunlardan dolayı, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının doğrudan doğruya Sadrazam tarafından değiştirilmesini meşrutiyet rejimile millî hâkimiyet prensibine mugayir bulan; milletvekillerinin itimadına mazhar olan ve şahsan 'stifa etmeyen bir bakanın Sadrazam tarafından değiştirilmesini meşrutî rejime muhalif bir hareket telâkki eyliyen Mebusan Meclisinde, 11 Şubat 1909 Perşembe günü Kâmil Paşa hakkında bir istizah takriri verilmiş ve bu takrir de bir muhalife karşı ekseriyetin reyile kabul edilerek, Sadrazam, 13 Şubat 1909 Cumartesi günü gerekli izahatı vermek üzere Milletvekilleri Meclisine davet olunmuştur. Bundan başka, Adalet Bakanı Manyası Zade Refik Bey, İçişleri Bakanı Hüseyin

61) Sayın Yusuf Hikmet Bayur, avcı taburlarının İstanbul'dan uzaklaştırılması sebebinin şu şekilde izah etmektedir: O sıralarda Yanya vilâyetinde Yunan çetelerinin faaliyeti şiddetlenmiş ve hükümet buna mâni olmak için askeri harekâta geçmek mecburiyetini hissetmişti. Fakat o zaman Selânikte bulunan üçüncü orduya mensup kuvvetlerden bu cete faaliyetini durdurmak üzere asker sevki üçüncü ordunun askeri kuvvetini tankisa maruz bırakacağından sadrazam Kâmil Paşa, üçüncü orduya mensup İstanbuldaki avcı taburlarından bu husus hakkında istifade edilebileceğini düşünmüş ve keyfiyeti 8/2/909 da Harbiye nazırına bildirmişti. İşte sadrazamın bu düşüncesi İttihat ve Terakkiyi kuskulandırmıştır. İttihat ve Terakki erkânı kendilerinin mesnedi olan avcı taburlarının İstanbul'dan uzaklaştırılmasını Kâmil Paşanın sulniyetine atfetmişler ve Kâmil Paşanın bu kuvvetleri İstanbul'dan uzaklaştırdıktan sonra gerek İttihat ve Terakki fırkasını ve gerekse meşrutiyetli ortadan kaldırmağa teşebbüs edeceğini ve daha evvelce Harbiye Nezaretinde vukubulan tahavvülle bu avcı taburlarının İstanbul'dan uzaklaştırılması arasında bir niâka ve münasebetin mevcudiyetini düşünmüşlerdir [Bk. op. cit., s. 285].

H'İmi Paşa, Danıştay Başkanı Hasan Fehmi Paşa, Bahriye ve Harbiye Nazırlarının kendilerinin haberleri olmadan değiştirilmelerindeki usulsüzlük dolayısıyla 12 Şubat 1909 da kabineden çekilmişler ve bu suretle Sadrazamı haklı olarak güç bir duruma sokmuşlardır.

Mebusan Meclisinin davetini alan Kâmil Paşa, bu hususta Milletvekiller⁶² Meclisine bir tezkere göndererek izahatın bir hafta sonraya, yani 17 Şubat 1909 Çarşamba gününe bırakılmasına mecburiyet hâsıl olduğunu bildirmiştir⁶³. Fakat, 13 Şubat 1909 tarihli toplantıda Kâmil Paşanın tezkeresini ve keza Sadrazamın keyfî hareketlerinden şikâyet eden eski Harbiye⁶³ ve Bahriye⁶⁴ Nazırlarının yazılarını okuyan ve Sadrazamın gerekli izahatı vermek üzere Meclise gelmesin⁶⁵ bekliyen ve fakat Kâmil Paşanın bu davete icabet eylemediğini gören Milletvekilleri Meclisi, yapılan istizaha gelip cevap vermekten içtinap eyliyen Sadrazamı, Meclis Başkanlığı tarafından yazılan 29 Ocak 1324 tarihli tezkere ile, tekrar Mebusan Meclisine davet etmiştir. Bu ikinci davete de cevap olarak, Sadrazam, Meclise ancak 17 Şubat 1909 Çarşamba günü gelebileceğini ve Kanunu Esasiye muhalefeti dolayısıyla Mecliste okunmaması bir çok mebuslar tarafından teklif edilerek bu hususta çok şiddetli münakaşaların vukuuna sebebiyet veren 21 Muharrem 1327 tarihli tezkeresindeki «... Bugün izahatı lâzime itasının menafii mukaddesei vatana iras edeceği derkâr olan mazarrat sebeble... izahatı önümüzdeki Çarşamba gününe tâli-

62) Sayın Hüseyin Cahit Yalçın bu tâlik keyfiyeti hakkında şunları söylemektedir: «Bu ihtimal ki bir manavradan ibaretti. Çarşambaya kadar gazetelerle efkârı hazırlamak ve mevkiî sağırlamak istediğine hükümlunabilirdi» [Bk. Mesrutiyet Hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 96, s. 278].

63) Kabinedeki Harbiye nazırlığı vazifesinden uzaklaştırılan Ali Rıza Paşa meclisi mebusan riyasetine gönderdiği tezkerede kendisinin istifa değil, arzusu alınmadan vazifesinden uzaklaştırıldığını tebarüz ettirmiştir: «Harbiye nezaretinden istifa etmediğim halde esbabı mucibesi bildirilmeksizin ve muvafakatım de itihsal edilmeksizin Mısır fevkalâde komiserliğine tayin edilmiş olduğumu geçen çarşamba günü sadrazam Kâmil Paşa hazretleri Babıâliye davetle sıfahen tebliğ ve ahiren irsal buyurdıkları tezkere ile de teyid eylemişlerdir. Ahkâmı mukaddesesinin kat'iyen ve tamamen muhafazasına cümlemizin ahdü misak eylediğimiz Kanunu Esasiye hayat ve mesrutiyeti Osmaniyyeye külliyen muhalif bulunan şu tebliğ ve tevcihin...» [Bk. Takvimi vakayi, birinci sene, sayı: 126, 5 şubat 1324].

64) Bahriye Nazırı Arif Hükmet Paşa tarafından Milletvekilleri Meclisi başkanlığına gönderilen 31 Ocak 1324 tarihli tezkerede de, «hodbehod azledilip makamına diğerinin tayin olunması kanunu mesrutiyete mugayir olduğundan...» denmektedir [Bk. Takvimi Vakayi, birinci sene, sayı: 126, 5 şubat 1324].

ka mecburiyet hâsıl olmuştur...»⁶⁵ tarzındaki sözlerle, istizah takririne derhal cevap vermekten yine imtina eylemiştir. Milletın hâkimiyetini temsil eyliyen Mebuslar Meclisi karşısında Kâmil Paşanın kendi şahsî iradesini hâkim kılmak temayülünü nazarı itibara alan Milletvekilleri Meclisi, Sadrazamın Meclise gelmesini beklemeden hakkında verilen itimat-sızlık takririni reye koymuş; o sırada da, Sadrazamın, bir tehdit mahiyetinde olmak üzere, istizahın tâlikı keyfiyeti nazarı itibara alınmadığı takdirde istifa edeceğini mutazammın gönderdiği tezkereye de hiçbir önem atfedilmemiş ve neticede, «Sadrazam Paşa Hazretlerinin kabinedeki tebeddülâtı ahire hakkında itayı izahat etmek üzere Meclisi Mebusanca kerraren vukubulan davete rağmen Mecliste isbatı vücut etmiyerek izahatı matlûbeyi ademi itada ısrar etmesi ve Devletın siyaseti dahiliye ve hariciyesini bir hâli müphemiyette bırakmakta devam eylesmesi vücudu hükümetle kabili telif olmayıp bu halin devamı meşrutıye ve hürriyeti siyasiyei Osmanıyeyi tehlikeye ilka demek olduğundan Heyeti Mebusan Sadrazama ademi itimat dermeyan eder»⁶⁶ tarzında kaleme alınan ve yüz iki mebusun imzasını taşıyan takrir sekiz reye karşı yüz doksan sekiz reyle kabul edilerek hakkında ademi itimat beyan edilen Kâmil Paşa kabinesi iktidar mevkiinden uzaklaştırılmıştır (31 Ocak 1324).

Kabinenin düşürülmesini müteakip, Mebusan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza Bey, milletvekilleri tarafından izhar olunan ve onların «Yaşasın hâkimiyeti milliyemiz», «Osmanlı mebusları, milleti Osmanıyenin tarihinde kuvvete müstenit olmayıp sırf hakka müstenit olarak bugün hâkimiyetini gösteriyor» tarzındaki sevinçli sözleriyle karşılanan⁶⁷ güvensizlik oyunu, «Böyle hürriyetperverâne müzakerât ve mukarrerâtın zamanı Hümayûnunuza şerefbahş olacak muvaffakiyâtı tarihiyeden olduğunu» bildiren sözleriyle, Abdülhamit II ye arzetmiştir⁶⁸. Milletvekilleri Meclisinde esen havayı, ekseriyetin temayülünü nazarı itibara alarak sureta «parlömanter bir hükümdar gibi» hareket eden⁶⁹ Padişah, mevcut siyasî gerginliği bertaraf edebilmek gayesile, yeni kabineyi teşkile, anahatları «... Kâmil Paşanın hasbellüzum vukuu infisalîne mebnî mesnedi sadaret sadakat ve ehliyetinize binaen uhdenize... ihale ve tevcih kılınmakla diğer vükelânın bilintihap memuriyetleri icra olunmak üzere arzı ve Ka-

65) Bk. *Takvîmî Vakayî*, birinci sene, sayı: 126, 5 subat 1324.

66) Bk. *Takvîmî Vakayî*, sayı: 127, 6 subat 1324.

67) Bk. *Takvîmî Vakayî*, sayı: 127, 6 subat 1324.

68) Bk. *Hâtırâtı Sultan Abdülhamîdî Sâni*, İstanbul 1338 - 1340, s. 39.

69) Bk. *Hüsevin Cahit Yalçın*, Meşrutıyet hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 97, s. 294.

nunu Esasının muhafazası... kâffeî tebaamızın saâdeti hâl ve refahı esbâbının istikmalî nezdimizde begayet mültezem olduğundan ana göre sarfı mesâî ve gayret olunması matlûbu kat'î şâhânemizdir...» den⁷⁰ ibaret olan 22 Muharrem 1327 tarihli hattı hümayûnile, Hüseyin Hilmi Paşayı memur etmiştir (14/II/1909)⁷¹.

Uhdesinde içişleri bakanlığı da kalmak üzere sadaret makamını işgal eyliyen Hüseyin Hilmi Paşa, teşkil eylediği yeni kabine tarafından takip olunacak programı Milletvekilleri Meclisinde izah etmiş ve parlömanter rejimin icaplarına tamamen uygun hareket ederek, «... Mesleğimizin kat'iyen bitarafane, tamamen vatanperverane olduğu Meclisi âlinizce tasdik olunursa vazifemizi ancak olvakit ifa edebiliriz. Kanunu Esasiye riayet ve sadakat etmediğimiz hakkında bir zehap hâsıl olursa Meclisi Mebusanın ademi emniyete delâlet edecek ufak bir işareti üzerine çekilmeye müsâraat edeceğiz...» tarzındaki sözlerle, iktidar mevkiini muhafaza edebilmek ve her şeyde son sözü söylemek imkânının ancak Milletvekilleri Meclisinin güven oyuna bağlı bir keyfiyet olduğunu tebarüz ettirmiş ve neticede, Mebusan Meclisi, teşkil olunan ve takip edeceği hareket tarzı Sadrazamın beyanatı ile tebeyyün eden yeni kabineye itimat reyini vermiştir.

Kâmil Paşa kabinesinin âkıbeti, Milletvekilleri Meclisinin enerjik hareketi, yurttan henüz daha yeni yerleşmeye başlayan meşrutiyet rejiminin, parlömanter sistemin önemli tehlikelere maruz kalmasına sebebiyet vermiştir. Memlekette hâkim olan matbuat hürriyetinin suiistimal edilmiş olması, fırka mücadeleleri, muhalif gruplar arasında her gün şiddeti

70) Bk. *Takvîmî Vakayî*, sayı: 123, 2 subat 1324.

71) Kâmil Paşa kabinesinin düşürülmesinde âmil olan Harbiye ve Bahriye nazırlarının değiştirilmesi keyfiyetinin yanında, kabine değişikliğine sebebiyet veren hakiki hâdiseleri muhtelif esaslara irca suretile izah etmek kabildir. Her şeyden evvel, Abdülhamit II, kendisini ürküten askeri kuvvetleri hükümet merkezinden uzaklaştırmak ve kendisine bu bakımdan serbest bir saha temin eylemek istemiştir. Keza, o sıralarda 1876 esas teşkilât kanununda yapılmakta olan değişiklikler de Paşasah tarafından hoş görülmemiştir. Zira, bu değişikliklerle hükümdarın hak ve salâhiyetleri esaslı bir tahdid ve tenkîsâ tâbî tutulmuş ve bunun için de, bu değişikliklerin bir müddet geciktirilmesini mümkün kılacak bazı bahaneler icad edilmek istenmiştir. Nihayet, vaad olunan kanun lâyhaları da hükümdar tarafından mebusan meclisine gönderilmediğinden ve gönderilmek de istenmediğinden, bunların daha bir müddet bahis mevzuu edilmemelerini temin edecek bazı tedbirler alınmak istenmiş ve bu hususta herhangi bir bahane ile Milletvekilleri Meclisinin dağıtılması bile düşünülmüştür.

artan mücadeleler, memleketin siyasî havasını fazlasile bulandırmakta devam ediyorlardı. Dizginleri boş bırakılmış mutlak bir hürriyet memleketin iç durumu üzerinde çok menfi neticeler husule getirmeye başlamış; hiçbir mürakabeye tâbi olmıyan ve umumî efkârı karıştırmaktan başka bir işe yaramayan gazeteler arasındaki mücadeleler en son haddine varmış; hükümet otoritesi ve millî disiplin diye bir şey kalmamış; her yerde âdeta anarşi hâkim olmaya başlamış ve muhtelif yerlerde kendisini gösteren kalkınmalar da yurdun iç durumunu daha fazla ağırlaştırmıştır. Muhaliflerinin şiddetli hücumlarına hedef olan İttihat ve Terakki ve bunun memlekette teessüsünü mümkün kıldığı meşrutiyet, bütün bunlara taraftar olmayanların ağır ithamlarına maruz kalmış ve hattâ muhalifler bu ithamlarının semerelerinden faydalanmayı bile düşünmüşlerdir.

Müstabit idarenin meşrutiyet aleyhine çalışan ve Mebuslar Meclisinin enerjik hareketinden, Kâmil Paşa kabinesinin âkıbetinden endişeye düşen taraftarları, kurulan bu yeni siyasî nizamı ortadan kaldıracı için, «şeriat» gibi korkunç bir silâha sarılmakta büyük bir fayda mülâhaza eylemişlerdir. Bunlar şeriatın ortadan kalktığına, iktidar mevkiinde bulunanlarla ordunun ileri gelen şahsiyetlerinin dinin hükümlerine riayet etmediklerine dair yaptıkları menfi propagandaları bilhassa ordunun ve hattâ İttihat ve Terakki Cemiyetiyle meşrutiyet rejiminin muhafızı diye tanınan İstanbuldaki Avcı Taburlarının içine sokmağa çalışmışlar ve bunda da muvaffak olmuşlardır. Muhalifler, o sıralarda İstanbulda İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde makaleler yazan Serbestî gazetesi sahibi Hasan Fehmi Efendinin öldürülmesi ve öldürenin de bulunamaması keyfiyetinden de faydalanarak İttihat ve Terakkiye ve onun desteklediği Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine karşı muhalefetin kuvvetlenmesini mümkün kılmakta gecikmemişler ve bütün bunlar da, netice itibarıyla, memleketin siyasî bünyesini sarsacak, meşrutiyeti yeniden tehlikeye sokacak bazı hâdiselerin zuhuruna sebebiyet vermişlerdir.

Gerçekten, 31 Mart 1325 (13/IV/1909) de, müesses yeni siyasî nizam aleyhinde kâfi derecede menfi fikirlerle aşılınmış bulunan İstanbuldaki askerî birliklerin, Kanunu Esasî ve meşrutiyetin muhafızı sayılan Avcı Taburlarının da iştirakile ayaklandıkları ve ortada ihlâl edilmiş bir şeriat olmadığı halde gûya «şeriatın tatbiki» prensipi etrafında toplanan bu mürtecilerin meşrutiyetin iadesini ve idamesini mümkün kılan şahıslar aleyhinde önemli isteklerde buldukları görülmektedir. Bu kalkınma hareketini tertip edenlere göre, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile Harbiye ve Bahriye Bakanları mevkilerinden çekilecekler ve Ahmet Rıza Bey de Mebuslar Meclisi Başkanlığından istifa edecek, Kâmil Paşa sadarete

ve Nâzım Paşa da Harbiye Bakanlığına getirilecekti⁷². Hiçbir muhalefete karşılaşmayan âsiler Sultanahmetteki Mebuslar Meclisi binasına doğru yürümeye başlamışlar, Adalet Bakan ile milletvekili Arslan Beyi öldürmüşler ve İttihat ve Terakki mensuplarından bir kısmının İstanbul'dan uzaklaşması ve bir kısmının da saklanmak mecbur'yetinde kalması, bir kelime ile İttihat ve Terakki nüfuzunun bir gün gibi çok kısa bir zaman içinde ortadan kalkıvermesi üzerine, çok mahdut kimselerden, adedi kırkı bulan millet vekillerinden mürekkep Mebuslar Meclisi Halep Mebusu Mustafa Efendiyi kendisine başkan seçmiş; şeriat maskesi altında çalışan âsilerin gönderdikleri «Hey'eti murahhasai ilmiye» yi kabul ederek onların isteklerini dinlemiş ve neticede Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşayı istifaya davete karar vermiş⁷³ ve mebuslardan İsmail Kemal Beyle Şeyhülislâm ve diğer kimselerden teşkil ettikleri bir hey'eti de bu kararı Paşaya arza memur etmişlerdir.

Diğer taraftan, aynı gün Babıâlide derhal toplanan, meşrutiyete, hürriyete, Kanunu Esasiye bihakkın taraftar çok mahdut şahsiyetleri ihtiva eden Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi de, hükümet ve rejimin müdafaası hususunda en ufak bir muhalefete bile karşılaşmayan âsilerin teşebbüsleri karşısında istifa ederek işin içinden sıyrılmanın, iktidar mevkiini terkeylemenin doğru olacağına karar vermiştir. Bu karar bir taraftan hükümdara bizzat Sadrazam tarafından arz olunurken diğer taraftan Mebusan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza Bey de mürtecilerin arzusuna uyarak başkanlıktan istifa eylemiş ve bu keyfiyet âsilere de bildirilmiştir⁷⁴. Böylece, her şey âsilerin istedikleri şekilde cereyan ederek meşrutiyet rejimi bir günde ortadan kalkmış, İttihat ve Terakki Cemiyetinin otoritesi en ufak bir muhalefete bile karşı koymadan derhal yıkılmış, eski sisteme rucû yeniden şuurlarda canlanmağa başlamıştır.

Sanki mürettepmiş gibi hazırlanan hâdiseler o kadar süratli cereyan

72) Bk. *Hâtıratı Sultan Abdülhamidi Sani*, İstanbul, 1338 - 1340, s. 39.

73) Bu mahdut kimselerden mürekkep Milletvekilleri Meclisi 2 Nisan 1325 tarihli oturumunda kararlaştırdığı beyannamede, 31 Mart 1325 de vukubulan kabine değişikliğini şu şekilde göstermeye çalışmıştır: Halk Mebusan Meclisine müracaat ederek «Cümleye emniyet bahşolacak bir sadrazamın ve harbiye nazırının tayinle hey'eti vükelânın tecdit ve teşkilî lüzumunu... İttihadı ârayı milletle teessüs eden idareler meşrutai meşruanın devamı mer'iyetini» istemiş ve «Hey'eti Mebusan derhal ictima ederek metalibi vâkiayı kabul ile vermiş olduğu karar üzerine Hey'eti Vükelâ istifa etmiş...» dir. [Bk. *Takvimi Vakayı*, 3 nisan 1325, sayı: 183].

74) Bk. *Hüseyin Cahit Yalçın*, Meşrutiyet Hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 107, s. 37.

eylemiş ve o kadar çabuk birbirini takip etmiştir ki, «hem ümit ve hem korku içinde» bulunan ve zevahiri itibarile âsilerle ilgisi olmadığını göstermeye çalışan ve belki de doğrudan doğruya bir alâkası bulunmasa bile şüpheleri üzerine çekmekten geri kalmayan, meselâ Volkan gazetesinin Milletvekilleri Meclisini kapatarak meşrutiyeti ortadan kaldırmayı tavsiye eden yazılarını nazarı itibara almayı bir müddet için ihtiyatsızlık telâkki eden Abdülhamit II, aynı gün Mabeyin Başkâtibi Cevat Beyi Mebusan Meclisine göndererek, orada, Hüseyin Hilmi Paşanın istifasının kabul olunduğunu, mürtecilere hiçbir ceza verilmiyerek hepsinin affedildiklerini, şer'i şerif hükümlerinin tatbikına daha fazla riayet olunacağını, Devletin Devleti İslâmiye olduğunu, askerlerin kışlarına ve halkın işine gücüne dönmesini bildiren 21 Rebiülevvel 1327 tarihli bir iradeyi milletvekillerine tebliğ ettirtmiş⁷⁵ ve bu suretle âsilerin teşebbüslerini müstebit ruhlu hükümdar zımnen tasvip eylemekten geri kalmamıştır⁷⁶.

İstifası kabul olunan Hüseyin Hilmi Paşanın yerine, hâdiselerin inkişafını bekliyerek onların neticelerinden faydalanmayı düşünen, gerek mürtecileri ve gerekse meşrutiyet taraftarlarını korlayarak çok ustaca hareket eyliyen Abdülhamit II⁷⁷, sözde «ihtirası teşdit etmiş olmamak» için bitaraf Tefvik Paşaya sadareti teklif eylemiştir. Neticede, «Kanunu Esasının muhafazası ile⁷⁸ asayişin idamesi hususunu», hem şeriatin ve hem de meşrutiyetin icaplarına itina gösterileceğini teyit eylediği 23 Re-

75) Bk. Yusuf Hikmet Bayur, op. cit., c. II, K. I, s: 296.

76) Sayın Hüseyin Cahit Yalçın bu irade hakkında şunları söylemektedir: Bu meşrutiyet devrinin tasfiye kararnameyi gibi bir seydi. İstanbul sokaklarını kana boyayan âsi asker ve yanlarındaki sivil kalabalık hiçbir vechile mesul tutulmuyordu. Padişah bunları kendiliğinden affetmekte salâhiyet görüyordu. Hattâ bununla da kalmayarak, meşrutiyeti ortadan kaldırdıklarından dolayı memnuniyetinin ifadesi olmak üzere, cümlesini «selâmi selâmetencami şahane» ile taltif buyuruyordu! Bu emir ve fermanı hümayunun Meclisi Mebusanda okunulması Meclise bir idam kararının tebliğinden farksızdı. Acı bir istihzadan başka bir mânası yoktu [Bk. Meşrutiyet Hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 107, s. 37].

77) Bk. Yusuf Hikmet Bayur, op. cit., c. II, K. I, s. 298.

78) Netice itibarile hükümdarın elinde bir kukla halini alan Kanunu Esasının muhafazası zımında söylenen bu sözlerin hiçbir kıymet ifade etmediklerine ve edemeyeceklerine de işaret etmek lâzımdır. Nitekim, sayın Hüseyin Cahit Yalçın, bu hususta şunları söylemektedir: «Fakat artık bu dakikada Kanunu Esasının muhafazasından bahsetmek istihzadan başka bir mâna ifade edemezdi» [Bk. Meşrutiyet Hâtıraları, Fikir Hareketleri, sayı: 108, s. 53].

biülevvel 1327 tarihli hattı hümayûnile de, Tevfik Paşayı⁷⁹ sadaret makamına getirmiş ve Gazi Etem Paşayı da, Kanunu Esasî hükümlerine muhalif olarak, doğrudan doğruya Harbiye Nezaretine tayin eylemiş⁸⁰ ve böylece, müstebit Padişah, Harbiye Nazırını tayin imkânını tekrar ele geçirmek hususunda zuhur eden fırsatı da kaçırmamıştır.

Tevfik Paşa kabineyi teşkil eyledikten sonra, yeni hükûmette yer alan Nazırların Zatı Hazreti Padişahiye ve Kanunu Esasî hükümlerine sadakatleri hususunda gereken tahlif merasimi icra kılınmış ve Abdülhamit II, bu vesile ile kabine âzalarını tebrik ederek onlara hitaben kullandığı «Kanunu Esasînin ötedenberû tatbikını ciddiyle ve samimiyetle arzu eder idim. Şimdiye kadar her nasılsa olamadı. Bugün lehülhamd Kanunu Esasî teessüs etti. Meclisi Mebusan ve Âyan teşekkül etti. Cümlemizin maksadı mülkü devlet ve milletin selâmet ve saadetidir. Bunun istihsal ve idamesine sarfı gayret edeceğinizden eminim...» tarzındaki ke-limelerle de⁸¹, Kanunu Esasînin iadesile meşrutiyetin teessüsüne karşı memnuniyetini yeniden teyid lüzumunu hisseylemekten hâli kalmamıştır.

Yeni kabinenin teşekkülünü müteakip, irticâ havasının tesirile esaslı unsurlarından mahrum olan ve çok mahdut kimselerden tereküp eyliyen Milletvekilleri Meclisi, 2 Nisan 1325 tarihli toplantısında, mevcut âzala-

79) Sayın *Hüseyin Cahit Yalçın*, sadaretin ne gibi bir maksat tahtında Tevfik Paşaya tevcih olduğunu şu suretle izah etmektedir: «31 Mart akabinde sadarete gelen Tevfik Paşa iste eski zamanın bu iyi ve temiz simalarından tam bir nümunedir. Bu kabil zatlar, buhran zamanlarında, sırf bir intikal devresini atlatmak için, idare başına getirilir. Çünkü, öyle devirlerde, işlerin gemini ellerinde tutanlar mahiyetlerini ve maksatlarını pek belli etmeden halkın zihnini oyalamak isterler. Kendileri pek ortaya çıkmadan bir müddet halkın gözünün önüne bir paravana çekmek yolunu tutarlar. İktidar mevkii için metanetsiz, zayıf ruhlu, fakat halkça temiz ve itimada değer diye tanınmış simaları ararlar. Eğer Hareket Ordusu yetismeyip de Abdülhamidin nüfuzu tekrar kuvvet bulsaydı, şüphe yok ki, Abdülhamidin ilk işi Tevfik Paşayı sadareten atmak ve yerine emniyet edeceği, tam kendisinin bir bendesini getirmek olacaktı. Fakat bunun vakti gelinceye kadar Tevfik Paşa kabinesi İktidar mevkilinde halkın gözünü boyamağa hizmet edecekti. Tevfik Paşa bu gayeye varmak istemeyecekti. Yalnız bir müddet için tekrar mevkilinde kalmış ve halkı kandırmış olmak yüzünden istibdadın kökleşmesine âlet teşkil etmiş olacaktı.» [Bk. *Meşrutiyet Hâtıraları*, Fikir Hareketleri, sayı: 109, s. 70].

80) Abdülhamit II, hâtıratında, Gazi Etem Paşanın tayinini Tevfik Paşaya yalnız *tavsiye* eylediğini bildirmektedir [Bk. *Hâtıratı Sultan Abdülhamidi Sani*, İstanbul, 1338 - 1340, s. 39].

81) Bk. *Takvîmî Vakayi*, 5 Nisan 1325, adet: 185, birinci sene.

rın ittifakile bir beyanname kabul etmiş ve bu beyannamenin metninde, ihtiyatî bir tedbir olmak üzere, «Hey'eti Mebusan... deruhte etmiş olduğu vazifei asliyei mühimmesini... cümle evlâdı vatanın hukuk ve menafii umumiyesini zamin olan Kanunu Esasî ahkâmı meşruasına tevfik ederek ifaya ve umum mebusan fikren ve vicdanen müttehit olarak memleketin muhtaç olduğu terakki ve saadetin istihsaline hasrı nazarı ihtimam eyliyeceğinden...» bahsolunarak, Kanunu Esasî hükümlerine verilen ehemmiyet bilhassa tebarüz ettirilmek istenmiştir. Bu beyannamenin kabulünü müteakip, yeni kabinede millî eğitim bakanlığını işgal eyliyen Abdurrahman Bey, hükümet namına yaptığı tebligatta, hükümetin de meşrutiyetin icaplarına riayet edeceğini teyid zımında, «... Heyeti cediti vükelâ meşrutiyet dairesinde teşekkül etmiştir... Meşrutiyetin muhafazasına kâffemiz ahdü kasem etmişiz. Ömrümüzün son gününe kadar bunu muhafaza edeceğiz. Amn için hükümetinizden korkunuz olmasın. Size teminat veriyoruz» kelimelerini kullanmış ve Bakanın bu beyanını, «Millet sayesinde hiçbir korkumuz yoktur» sözleriyle karşılaşmış ve hattâ milletvekillerinin, «korku sözünü geri almalı» diye vukubulan itirazları üzerine, Bakan Abdurrahman Bey, bu cümleyi geri aldığını derhal bildirmiştir⁸².

Nihayet, teşekkül eden Tefik Paşa kabinesi, Milletvekilleri Meclisinde, 6 Nisan 1325 Pazartesi günü, yeni hükümetin programını izah etmiş; yeni kabinenin iktidar mevkiine Kanunu Esasînin «ve usulü meşrutiyetin idame ve muhafazası azmi kat'î ve fillisi ile» geldiğini ve Mebuslar Meclisinin «müzaheret ve itimadına mazhariyeti temin etmek suretile» icrayî hükümet edeceğini, esas maksadın «her hâl ve kârda ahkâmı celilei şer'î şerife temessük ve Kanunu Esasîmizin temini muhafazasına en kat'î ve en lâyetegayyer bir azim ve metanetle tevessülünden ibaret» olduğunu tebarüz ettirmiş ve Milletvekilleri Meclisinden, «dahilen ve hariçen takip eyliyeceğimiz meslek ve harekette muvaffakiyet husulü ise her halde Cenabı Hakkın tevfiyatı celilesine ve Meclisi Mebusanımızın da müzaheretü cedidesine mütevakıftır» tarzındaki sözlerle itimat talebinde bulunmuş ve bu itimat da, hakikatte milleti temsil etmekten çok uzak bulunan Meclisi Mebusan tarafından izhar olunmuştur.

Tefik Paşa kabinesinin iktidar mevkiine gelmesi vesilesile, gerek hükümet ve gerekse esaslı unsurlarından mahrum ve mahdud kimslerden müteşekkil Milletvekilleri Meclisi tarafından Kanunu Esasî ve meşrutiyet lehinde kullanılan kelimelerin, netice itibarile, Abdülhamit II nin saltanat makamını muhafaza edebilmek, durum yatıştıktan sonra mutlakiyet

82) Bk. *Takvimi Vakayî*, 7 Nisan 1325, adet: 187, birinci sene.

ve istibdadı yeniden yaşatabilmek gayesile söylenmiş veya söylenmiş olmalarında şüphe yoktur. Otuzbir Mart hâdisesi, hakikatte, meşrutiyeti yeni bir tehlike ile karşılaştırmış; «şeriata uygun kanunî bir idare ve hükûmet teşkili» ni isteyen âsiler hükûmet merkezine tamamen hâkim olmuş; İstanbul mürtecilerin istibdadı altında inlemeye, istibdat rejiminin yeniden teessüs eylediği fikri memleketin her tarafında yayılmağa, her tarafta kazanılan meşrutiyetin büyük bir tehlike geçirdiğini ve istibdadın yeniden iade olunduğunu andıran bir kanaat hâkim olmağa başlamıştır.

Fakat, hükûmet merkezinde hakikatte meşrutiyet aleyhinde cereyan eden bu hâdiseler mevcudiyetlerini uzun müddet idame ettirememişlerdir. Bütün bunların, neticede, yine ordunun müdahalesile önlenebilmesine imkân hâsıl olmuştur. Gerçekten, meşrutiyet ve hürriyetin tehlikede olduğunu anlayan Selânikteki Üçüncü Ordu Kumandanı Bağdatlı Mahmut Şevket Paşa derhal harekete geçerek, Hüseyin Hüsnü Paşanın kumandası altındaki askerî birlikleri, Hareket Ordusu namı altında, hakikatte hürriyet ve meşrutiyet aleyhtarı olan mürtecilerin yarattıkları yeni siyasi durumu bertaraf edebilmek gayesile, İstanbulla sevkeylemiştir.

Hüseyin Hüsnü Paşa, hükûmet merkezine girmeden evvel, 6 Nisan 1325 tarihinde, Genelkurmay Başkanlığına hitaben, muhtevasının ana hatları, «Otuz üç senelik medî ve meşum bir devri istibdattan sonra Devleti Osmaniye'nin galeyanı hamiyetiyle istihsal ve istirdat olunan meşrutiyeti meşruamızı yine destî cellâdı istibdada tevdi eylemek maksadı mel'unanesile bin türlü hile ve fesatlar irtikâp etmiş ve nihayet zâhîren gûya şeriat istiyormuş gibi hakikatte şer'i mübîni Ahmediye külliye muhalif olarak kanlı bir ihtilâli askerî ikâma sebep olmuş bulunan mel'un ve vicdansız taraftarları istibdatla bir takım alçak ve menfur menfaatperestlerin telkinatı iblisânelerine kapılmış» ve Meclisi Mebusanın al kanlara boyanmasına sebebiyet vermiş bulunan «Hâssa ordusu efradile Bahriye ve Tophane efradının harekâtı vâkıası altı yüz senelik lekesiz bir namûsu inkıyad ve itaat taşımakta olan mukaddes Osmanlı ordusunu pek büyük bir hicaba düçar etmiş ve bu lekenin harikulâde bir süratle tathiri emeli hayrile Ayastafanos (Yeşilköy) ve Küçükçekmeceye gelmiş olan İkinci ve Üçüncü ordulardan müfrez kı'taî muntazamai Osmaniye», Kanunu Esasının bâdema her türlü tecavüz ve halelden vikayesi «ve payitahtı Saltanatı Seniye'de asayiş ve emniyetin iade ve tahkimi emrinde tedâbiri müessire ittihazı» ve «Otuzbir Mart vak'ası müsebbipleri olan hafiyelerle alçak tabiatlı menfaatperestlerin lâyük oldukları cezalarının tayinî maksadile», «teşebbüs eyliyeceği her günâ icraatında muhafazai serbesti edebilmek ve bu sayede Osmanlı ordusunun namusunu ikmal eyliyebilmek

için İstanbulda bulunan berri ve bahri silâh arkadaşlarından âtideki hususatı talep eder...» den ibaret bulunan bir telgraf çekerek İstanbuldaki irticâ hareketlerine iştirak eylliyen askerî kuvvetlerden mutavaat ve mürtecilerin temizlenmesi hususunda kendilerinden yardım isteğinde bulunmuştur ⁸³.

Hüseyin Hüsnü Paşa tarafından, aynı tarihte İstanbul halkına hitaben de dokuz maddelik bir beyanname neşrolunmuştur. Beyannamenin, «1) Millet senelerdenberi icrayı mezalim eden kuvvei istibdadı parçalayarak hükûmeti meşruai meşrutayı tesis etti. Bu kansız inkılâbı mes'uttan mutazarrır olan edânî, gayri meşru bir surette temini menfaatlerine hâdim olan hâli sabıkın iadesi için bin türlü desayis ve denâete müracaat ederek hükûmeti meşruai meşrutamızı rahnedar etmek istedi. Ve bütün âlemi insaniyetin tel'in eylediği İstanbul faciasının hudusuna sebebiyet vererek mâsum kanlar döktü. 2) Millet, hayat ve ikbalinin kâfilî yegânesi olan meşrutiyetin rahnedar edilmek ve ahkâmı şer'îye ve saadet ve selâmeti umumiyei milliyemizi zâmin olan Kanunu Esasîmizin ayaklar altına alınmak istenildiğini gördü ve bu harekâtı denaetkâranenin müsebbibi aslılerini te'dip etmek lüzumunu takdir ederek heyeti umum'yesile İstanbul üzerine yürümeye karar verdi. İlk kuvvei icraiye olmak üzere işte bizi İstanbul surları karşısında gördüğünüz bu Hareket Ordusunu buraya gönderdi. 3) Hareket Ordusunun maksat ve vazifesi hükûmeti meşruai meşrutamızı hiçbir kuvvetin sarsamayacağı surette tarsîn etmek ve sırf kuvveti şeriatî garra ile müeyyet bulunan Kanunu Esasînin fevkinde hiçbir kanun ve hiçbir kuvvet olmadığını ve olamayacağını isbat eylemek ve meşrutiyeti meşruamızın istikrarından memnun olmayan vatan ve millet hainlerine son ve kat'î bir dersi intibah vermektir» tarzında kaleme alınan ilk üç maddesinde İstanbuldaki Otuzbir Mart hâdisesinin hakikî bünyesi ve Hareket Ordusunun gayesi tebellür ettirilmiştir. Beyannamenin d'ğer maddelerinde de, müsebbiplerin cezalandırılacakları, her türlü inzibatî tedbirlerin alınacağı bildirilmiş ve «millet mebuslarının ve bu muhterem mebusların şayanı itimat görüp intihap ettikleri heyeti vükelânın hayatları ve Kanunu Esasînin kendilerine bahşeylediği hukuk ve nüfuz ve salâhiyetleri tamamile ve kemalile temin ve sükûn ve sürûru umumî kat'iyen istihsal edilecektir» tarzında tertiplenen altıncı maddede de millet vekillerile bakanların salâhiyetlerinin tamamile temin olunacağı zikrolunmuştur ⁸⁴.

Hareket Ordusunun bir taraftan bu teşebbüsleri devam ederken, di-

83) Bk. *Osman Nuri*, op. cit., s. 1187 - 1189.

84) Bk. *Osman Nuri*, op. cit., s. 1190.

ğer taraftan Âyan ve Mebusan Meclisleri de, Yeşilköyde, Yat Kulübü binasında. Ayastafanosa gelen ve ittifakı âra ile başkanlığa seçilen Sait Paşanın riyaseti altında toplanarak (9 Nisan 1325 - 22 Nisan 1909), Hareket Ordusu lehinde bir beyanname neşretmiş ve bundan iki gün sonra da hükümet merkezine muhtelif kollardan girmeye başlayan (11 Nisan 1325 - 24 Nisan 1909) Hareket Ordusu, devletin siyasi birlik ve mukadderatı bakımından çok tehlikeli bir mahiyet alması kuvvetle muhtemel bulunan âsilerle, mürtecilerle, İstanbulun müdafilerile giriştiği mücadelede duruma hâkim olduğu gibi müstebit ve muhteris hükümdarın ilticagâhı olan Yıldız sarayını da muhasara edebilmek imkânını bulabilmiştir.

Bu muvaffakiyetlerin elde edilmesinden sonra, Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa kuvvei icraiyyeyi ele alarak, Kanunu Esasînin yüz on üçüncü maddesinin verdiği salâhiyete müsteniden, İstanbul ile mülhakatında, «meşrutiyeti meşruai idaremizin mükemmelen teyid ve takviyesi» zımında sıkıyönetim ilân eylemiş ve keyfiyet 12 Nisan 1325 tarihli bir beyanname ile birlikte ve Mahmut Şevket Paşa tarafından yazılan bir tezkere ile, «muktezai nizamisinin ifa buyurulması» zımında Âyan ve Mebusan Meclislerinden mürekkep Meclisi Umumî Millîye arz olunmuştur. 12 Nisan 1325 tarihinde Yeşilköyde toplanan Meclisi Umumî Millî de, Mahmut Şevket Paşa tarafından örfî idare ilânı hakkında sunulan bu beyannameyi, «beyannamede muayyen mevâki dahilinde idarei örfîye ilânı için Hareket Ordusu Kumandanlığı tarafından gösterilen esbap mevcut ve bunun kabul ve tatbiki ahvali zaruriyeden mâdüt olmasına nazaran âtinin göstereceği lüzuma binaen Meclisi Umumî mezkûr idarei örfîyenin lâğv ve tahdit ve müddetinin temdidini hakkındaki hak ve salâhiyetini muhafaza ile beraber bu bapta beyanname mündericatını tasvip eder»⁸⁵ tarzında kaleme alınan bir kararla ve yüz yedi reyyle onanmıştır. Meclisi Umumî Millî, meşrutiyet ve Kanunu Esasîyi her türlü tehlikelerden tamamen masûn kılmak gayesile, Sait Paşanın başkanlığı altında yaptığı 14 Nisan 1325 (27 Nisan 1909) tarihli toplantısında da, bütün saltanat müddetince hal'edilmekten korkan ve korktuğu nisbette de istibdadın, zulüm ve tahakkümün şiddetini arttıran Abdülhamit II nin, bu hususta tanzim kılınan «Fetvâyi Şerife» gereğince, tahttan indirilmesini kararlaştırmıştır⁸⁶.

85) Bk. *Takvimi Vakayî*, 21 Nisan 1325, sayı: 200.

86) Meclisi Umumî Millî'nin bu hususta ittihaz eylediği kararnamenin muhtevası şu şekilde kaleme alınmıştır: «Bin üç yüz yirmi yedi senesi Rebiülâhırının yedinci ve bin üç yüz yirmi beş senesi Nisanın on dördüncü salı günü saat altı buçukta Âyan ve Mebusandan mürekkeben Meclisi Umumî Millî halinde içtima eden

Abdülhamit II tahttan indirildikten sonra, Millet vekillerinden mürekkep bir heyet o zaman veliyyiahd bulunan Mehmet V e (Reşat Efendi) giderek milletin kendilerini saltanat makamına getirmek arzusunda bulunduğunu arzylemiş; bu tebliğe, «Otuz üç senedir itidalimi muhafaza ettim. Bu müddet zarfında daima milletin selâmet ve saadetine dualar ettim. Mademki millet beni arzu ediyor, maatteşekkür bu hizmeti kabul ederim. Benim birinci emelim şer'i şerif ve Kanunu Esasî mucibince icrayı hükümettir. Milletin arzu ve âmalinden zerre kadar inhiraf etmem. Cenabı Hak muvaffakiyet ihsan ederse bahtiyarım»⁸⁷ tarzında cevap veren yeni hükümdara, «Dairei Askeriye» de, metni evvelce Milletvekilleri Meclisi Başkanı Ahmet Rıza Bey tarafından tesbit olunan yemin sureti takdim edilmiş ve şer'i şerifi, Kanunu Esasî hükümlerini, meşrutiyet rejimini, milletin haklarını, vatanın menfaatlerini koruyacağına dair yemin etmek suretile tahlifi icra kılındıktan sonra da kendisine biat edilmiştir.

Meclisi Umumii Millî, 16 Nisan 1325 tarihli oturumunda, hükümet merkezinde bırakılması tehlikeli görülen Abdülhamit II nin Selâniğe⁸⁸ gönderilmesini de oy birliğiyle kabul eylemiş⁸⁹; keza, yeni hükümdarın Meclisi Umumîi Milliye gelerek daha evvelce biat merasimi sırasında vâki olan yeminlerini tekrar etmesine karar verilerek keyfiyeti Sadaret makamına bildirmiştir⁹⁰. 7 Mayıs 1325 de Meclisi Umumii Milliye gelen Mehmet V, orada, Sadrazam vasıtasıyla okuttuğu nutku hümayununda, milletin arzusile saltanat makamına geldiğini, meşrutî idarenin memleket için lüzum ve önemini tebarüz ettirmiş ve bütün bunlarla, saltanat makamında vukua gelen bu değişiklikle de, meşrutiyet ve Kanunu Esasî aleyhinde saraydan gelmesi melhuz her türlü tehlikelerin, vukuu muhte-

heyette okunan ve ziri Şeyhülislâm Mehmet Ziyaeddin Efendi imzasile mûmzî bulunan fetvayı şer'ide münderic şıkkeynden hal' ciheti rüçhanî müdellel ile bilittifak tercih ve kabul olunarak Sultan Abdülhamidî Sani Hilâfeti İslâmiye ve Saltanatı Osmanîyeden iskat ve Veliyyiahdî meşru' Mehmet Reşat Efendi Hazretleri Sultan Mehmet Hânî Hâmis ünvanile Makamı Hilâfet ve Saltanata is'âd ve iclâs edilmistir» [Bk. *Takvîmî vakayî*, 15 Nisan 1325, sayı: 194; *Düstur*, İkinci tertip, cilt I, s. 167].

87) Bk. *Osman Nuri*, op. cit., s. 1197.

88) Bu kararla İstanbuldan uzaklaştırılan Abdülhamit, Selânikte Alatinî köşkünde ikamete memur edilmiştir.

89) Abdülhamit II bilâhare tekrar İstanbula gelerek Beylerbeyi sarayında ikamete memur edilmiştir.

90) Bu husustaki tezkerenin suretî hakkında Bk. *Sait Paşanın Hâtıratı*, ikinci cilt, İkinci kısım, Derseadet 1328, s. 479.

mel her türlü siyasî entrikaların, saltanat makamında daha sonraları vukua gelecek bir tebeddüle kadar⁹¹, önüne geçilebilmek imkânı hasıl olmuştur.

Recai G. OKANDAN

91) Mehmet Reşad'ın ölümü ve Vahideddin'in cülûsile beraber, bilhassa Talât Paşanın sadarettten çekilmesini müteakip, Kanunu Eşası ve meşrutî idare aleyhinde yeniden kendisini gösteren önemli tehlikeleri gözönünde tutarak, keyfiyetli bu tarzda ifade etmeyi siyasî ve hukukî realitelerin bünyesine daha uygun gördük.